५६ मनोरमा २४०३ क्रम

जगन्नाथ

४५ पत्र

अ १

दित्यादिनाशंख्यावद्भिरूपहसनीयमर्थं निरूपयताम्॥ तथा हृद इति स्वगतकौशलमेवाविष्कृतानाना
मेव शब्दानामर्थोपख्यापकत्वं न प्रकारान्तरेणाह्लादनानामपि तदर्थस्य निर्णयेन विलक्षणोऽस्य मु
निपाटवमुद्भिरताम्॥ भवतेऽ इति स्वगत मनोरमायां सा वैधात्लकीयकर्त्रर्थेनानपेक्षस्य भुवस्से
देः प्रवर्तनेन न कृतार्थस्य ह्निपाः शिक्षस्य प्रामर्थ्यमालेख्यश पः प्रहन्निं समर्थयमानानां गुरुदेषह
बिनमतीनां यद्यपि सुकृत्यास्त्वेणापि न शक्यं तेगणाधितं प्रमाणाभावात्तथापि दिङ्मात्रेणाकानवि
कुशाग्रीयाधियोत्तोषु निरूप्यामः॥ हृद्वंतमम॥ अत्रेदम्बधेयम्॥ हृद्वावंसि रियमतिमनामयु तमाय
केवापाणिनीयस्त्वन्यामविकृत्वा ह्रोरंबाधा॥ कथं नत्वेनुपपत्तिपरिहारः इति चेत॥ इस्म
। हलितिकेहस्त्वेऽन्त्यमितिवापरम्॥ नु हितीयस्त्वे मकारात्परतो लङ्मिनुं जनं संयोगान्तलोप
न लुप्यतो प्रदेशोऽददितिवानुवर्तने मिनोपदेशोतो लहत्स्यादिति वाक्यार्थेना लादिलकारस्य
धारोपेन हलसर्वा नलकाराणे नाथा मन्याह अन्याहोयमिति दोहलिबितिप्रथमस्त्वनवाक्यार्थ

स्तेर

म.खं. धीः। अत्राप्यंत्यमिति देहलीदीपन्यायेनाह्वेति॥ इ उपदेशो ऽ इदिति वानुवर्त्तते। तेन नकाविरहु
२ पपन्निः॥ यद्वा हलंत्यमित्येकं सूत्रं लइति वा परम्॥ तत्र अजनात्मकस्य इति यहलस्य
२ नुस्वस्यानुसंधानेन विषयीकृत न स्यानुस्वारे त्रिभिः पदैः सह कृतयोगेन तेषा गुरुत्वाक्या
र्थं धियः साम्राज्यम्। नहि श्रुतमेव वाक्यार्थं बुद्धिमुत्पादयतीत्यस्ति नियमो भावनोपनीता
दपि तस्माद्युत्पन्नानामर्थं बुद्धेः सर्वसंमतत्वात्। अनुमेवायमगुदित्सु ... कौस्तुभ लिंगना
वसरं व्यंजकमुपपादयिष्यामः॥ अथवा हलिति सूत्रे लकारोनुनासिकः क्रियते तस्मानुना
सिकत्वसामर्थ्यात् न चोपदेशे ननुनासिक इदिति संज्ञा भविष्यति अस्मिन्नेव हलूचेन
कारान्यत्तो लकारस्य संयोगांत लोपाहाघहलोक मित्यत्रोपदेशाभावादसिद्धत्वान्नेत्संज्ञा॥
अथात्र संयोगांत लोपो ऽस्ते भः। संयोगांतस्य पदस्याभावादिति चेन्न। संयोगांतस्य पदांत एप
य [illegible] लोपइति पदस्याधितन्त्रत्वात् संयोगसंज्ञानाव्ययवाना २

वामामिति मुख्ये पदे संयोगेन पदस्याविशेषणोत्तग्रहस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अलिलिसि चीष्टरू इत्यत्र विम
क्ति सकारोन्तं डग्लिष्टस्य सकारस्य लोपापायास्येवा अयमणीयत्वात्।। कर्मवत्कर्तृगत मनोरमा
यां स्थानिवत्सूत्रगतकौस्तुभे च पदे लोपस्यापि स्वयमेवाश्रितत्वाच्च।। सरूपसूत्रे च न्यूसस्त्वइ
४ लो त्यत्र संयोगान्तलोपस्यैव भाष्यकृतोक्तत्वात्।। तत्र त्यकैयटग्रन्ता हलस्यादित्विलोपश्चापोत्तरस्य नु४
सिद्धत्वोक्तेन पक्षकृत्याक्षेपेण विरुद्धाच्च।। तस्माद्धलङ्घ्याब्भ्य इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपस्यस्तुतिस्याद्वि
षांश्रकृतिं हलन्तत्वेन विशेषितामाश्रित्य तत्लुक्पदगतसंयोगमाश्रयतः संयोगादिलोपस्यचाच्र
हतौ भाष्ये संयोगान्तलोपो यथाश्रुतस्य रमतीर्था ग्न स्त्वसहश्चमस इत्यत्र संयोगादिलोपोप्यप
मेवा। प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षे संयोगादिरिति वृश्च ब्रीहि कुर्मधात्यान्यत रस्याश्रयणात्।। स
ड. ग्रहणापक्षेपि तव्यक्तिपक्षकृतिगतत्वेन संयोगस्य विशेषणाइत्कोदाहूर्णायोः संयोगा
दिलोपश्च सकेमोपहचा। एवं स्थिते स्कोरिति सूत्रे शवनास्तीति भाष्यं तु वस्तुकथनार्थसमा

म.खं. २ घ्यंतरवर्णानपरं बोधयम् ॥ नच यणोऽश्रुतिरिति धारंभे फलीलोपविधाने च लस्य संयोगांतलोपो दुर्लभ इति
वाच्यं वहिरंगलक्षणत्वादिति तृतीयपक्षावलंबनेन तस्य सुलभत्वात् ॥ नच पक्षत्रयानुगृहीतस्ये
३ व साधुत्वं नान्यस्येति वाच्यं त्रयाणामपि पक्षाणां इत्येकमितरपनिरपेक्षतयैवाकरसिद्धत्वाद्
रिवेशमपतो पक्षभेदेन रूपभेदस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वाद्यो ॥ कर्मवत्सूत्रगतमनोरमाकोस्तुभ
योर्लकारस्य स्वयं संयोगांतलोपोक्तेश्च । एतेन लकारस्य संयोगांतलोपो दुर्लभ -- मनोरमाग
ता ॥ -- एसे -- । एवंस्थिते सहविवक्षाविरहाद्द्वौ नुपपत्तिः सिद्धासिद्धयोर्युगपदसत्त्वादनुपप
त्त्या बोधक्लेशश्चेत्यादिदोषाभासानां परिहारार्थमायासोऽपि नावश्यक इति सर्वं वेद्वस्यमा ॥ यद्वव
लघयोगोऽपि दुर्लभ इत्युक्तम् ॥ नन्वाक्रान्ते भूरित्यत्र भवति संदेहः अस्ति । समीपे नेनतरवेति षष्ठी
स्थाने ऽतिसूत्रगते नैयर्त्यं न नरयोगे षष्ठीस्तुरान पर इति सूत्रगतेन चभाष्यग्रंथेन सह वि एप ३
रोधापत्तेः । तथा तत्सूत्रगतेन ... समीपयोगे तस्यापीत्यनेन सामीप्यलक्षणोऽपि संबंधो वगा...

नेत्यनेनचकैयटग्रं छेनसह विरोधापत्तेश्च। आद्योक्ताऽर्णोपदेश इति। यत्तु यद्यपि उपदिश्यतेऽने
नेतिकरणे सूत्रस्याशास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिबुध्यिनं न घापितत्प्रौढिवादमात्रं। करणे
घञो दुर्लभत्वात् ल्युटा बाधादिति। तदसत्। अंततः स्वरेणासिद्धत्वोपपुष्टत्वात् इत्यवदीर्घस्येवोप
देश इत्यत्र करणे घञो भाष्यकारवचनादपि सिद्धत्वात्। अहो महानयमनयो ऽपदस्फुटगुणा
तात्पर्यमादाय दीर्घे निर्देशस्य साधुत्वमभ्युपेयते स्फुटोपलभ्यमाने मुख्ये तात्पर्ये सत्यपिक
रणाधत्नुरूः प्रौढिवादत्वमा॥ स्वत्रविरुद्धस्यापि त्वैंपि तत्कादेर्भाष्यकारवचनात्तु गृहीतस्य प
थोत्तरमित्यादिना भवता स्तु[illegible] शब्दताधायअभ्युपगमाद्वा। अपि चैवं सति प्रियाख्येन शब्दस्य श
साधौ स्तुत्वेन णत्वं भवताहूषितमसंगतं स्यात्॥ एवं पि स्तुत्वसिद्ध्यर्थमेव मूर्द्धन्यानुवृत्तिमुपेत्य स्व
ति पदैकं णत्वं सर्वैकृतमिति तदाशयं वर्णयता स्तुत्ववादिनापि मूर्द्धन्यानुवृत्तिपरायाभाष्य
कारोक्तेः प्रौढिवादतायावदूंशक्यत्वात॥ इत्थं तु तत्पुरुषमध्ये च प्रौढिवादत्वकथनं स्तुत्वानुगु

छेता२ तउ
ण्वं५

मखं॰ ४ णांसूत्रन्यासविरुद्धत्वात्॥ न तु करणाद्ध्युच्चने॥ तस्य सूत्रानुसारित्वात्॥ तत्तु बाहुलकतात्प
र्यज्ञैर्भाष्यकारैरेवस्फुटीकृतं॥ एवं स्थिते यदि यथोत्तरं मुनित्रयस्य प्रामाण्यमिति निरीक्ष्यते
4 तदा भाष्यकारवचनाविशेषान्मूर्द्धन्यानुदात्तवि गिर इव करणाद्यूर्जगिरो विद्यामासुपसुचिंताव
स्तुतस्तु प्रियाष्टनिणत्वमशुद्धमिति गीरेवाशुद्धा तथाहि॥ यथोद्देशपक्षे रषाभ्यामिति सूत्रग
ते तस्य दोषइतिवार्त्तिकस्थचणावचने सत्यमतिवानडुमयगतेन स्मिन्निपाष्टनिणत्वं सिद्धनि
॥ स्थिते तु सूत्रगतेण वचनेवार्त्तिकस्थणवचनं कृत्याख्यानपक्षोक्त्या नपराह्णएरा सूत्रस्थण
वचनस्य वार्त्तिकस्थणवचनानंतनैरश्रियाष्टनिणी यद्वेप्रयोजनहेतुत्वात्॥ कार्यकालप
क्षे सूत्रस्थणवचनं कृत्याख्यानविशिष्टवार्त्तिकगतणवचनाकृत्याख्यानपक्षेवाश्रियाष्टनिणत्वं
न मेहु मीढे इतिप्रपञ्चस्थायां सत्यां भाष्यकारादीनामप्युपजीव्यस्य महर्षेः सूत्रकृतो मूर्द्धन्या नव ण्प
त्वेः प्रतिसंधानमेव नास्तीति नावप्रामाणिकैर्वक्तुमशक्यं प्रत्युत सूत्रकारानुरक्तैर्णत्वविधानमा ४

णत्वनि ४

मर्थ्यां स्त्रियाष्टनि णत्वस्य साधुत्वमेव वार्त्तं भाष्यकारानुरक्तैश्च यथोत्तरमित्यादिकां वाचमाच

ष्टाणत्वस्य साधुत्वं उपेन्द्रणीयश्चोत्सर्गसिद्धो विकल्पमेवेदं इत्याख्यानात्संभवतीति त्यमन्याय्या

दस्मादुभयस्मात्सर्वविधावित्यत्र पंचमीसमासस्य काचित्कतया शङ्कितस्यानिवर्त्तनाय भूत्वा

तस्य दोषइत्यत्यत्र णत्वग्रहणाश्त्याख्यानाश्रयणाद्धा स्त्रियाष्टनि णत्वं भाष्यकृतोपि संमत

मिति कल्प्यनैवोचिता॥ एवं स्थितेपि तिपदोक्तणत्वकल्पो पापोत्थापनाद्धारा स्त्रियाष्टनि णत्वे

निर्णीत एव पंचमीसमासानाश्रयणात्तस्य दोषइत्यत्र णत्वग्रहणाश्त्याख्यानाश्रयणं वा मधु ना५

न्नीवनितस्पोपाथी नास्त्येति मत्वा सूत्रकारैर्ग्रविचनं कृतं। एवं सति वार्त्तिकगतणत्वप्र

त्याख्यानमपि तुः शक्यमेवानस्यसूत्रगतणवचनोत्थापितत्वात्॥ भाष्यकारैस्तु प्रवलकृतेन णा

त्ववचनप्रत्याख्यानेनैव प्रकृतेश्रतिपत्तमिनिदुपापाकस्यापिष्यते इति मत्वा नत्सम्पाख्यात

मिनत्कृतेन णत्ववचनप्रत्याख्यानेनैव प्रकृते श्रतिपत्तमिनिदुपापाकस्यापिष्यते इति मत्वा

म.रं. ५

५

नैस्वतशत्याख्यानमिति सुनिश्चयश्च निमयोरित्यप्रकारवैलक्षण्यं नतु लक्ष्यवैलक्षण्यमतो न चायं
कृतोपचयावकाश इति सूक्ष्ममाकलनीयं॥ यत्तु तत्र कार्यकालपक्षाश्रयेणांतरंगपरिभाषा
प्रवृत्तस्याणत्वं नेति निरूपितं॥ तदप्यसदेव॥ क्रियाफलनिरपेक्षमात्रफलकात्रो णइति श्रुति पदोक्त
णकारकरणाद्विंगादेवप्रकृतेयथोद्देशपक्षस्याश्रयणीयत्वात्तास्यान्तरंगप्रमाणत्वाद्वायमप
राधीनप्रमाणाप्रमेययोः॥ तस्माद्धत्रविपरीतएवबोधीनमनोरमाकृतामिति सूक्ष्ममीक्षणीयं॥
वाहुलकमगतिकगतिरित्यपप्रसंगतमेवातात्पर्यनिर्णायकहेठप्रमाणाभावएवतस्यागति
कगतित्वात्॥ इह तु भाष्यकारवचनस्यैवतात्पर्यग्राहकत्वात्॥ तस्मात्करणेघञो दुर्लभत्वा
दितिगीरसंगतैवानकानं॥ यत्तु शब्देनस्वोच्चारणाकालीनव्यपतेइत्याहुः॥ तन्न॥ कुसब्दलक्ष
म्यस्वोच्चारणाकालस्यस्यादृष्णादिरूपभेदस्संबंधेनोत्तरपदार्थेनान्वयस्यानुपपत्तेः॥ नामार्थयो राम
र्भेदेनान्वयस्यायोगात्॥ अभेदेनान्वयस्यचासंगतेः॥ नत्वकारादीनामुच्चारणकालः सर्वथैवोका ५

घारणाकालोभवतीत्यस्ति नियमो येन तादृशकालाभिव्यक्तितो लक्षणावाक्यार्थः सकललक्ष्यसा
धारण्यः स्यात्तादृक्कालविशिष्टकं तु कालैक्यं संभवदपि न लक्षणास्य सकललक्ष्यादिसाधारण्यपाधायकं स्यो
चारणाकालसदृशस्योच्चारणायोग्यकालो वा लक्ष्यत इति तद्युक्तं वक्तुं प्रागदृश्यं वमात्रालादिका
लगतधर्मेण बोधात्तस्यापि ॥ यत्तु कस्यचिद्ग्रहणमविवक्षितमस्य चरितस्य ईदृशस्य त्वमित्येव बोध्य ।
तदविवक्षायां वमानं लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्येष्वेत्याकुल तल्लक्ष्यस्य दर्शनं तावदं साधकं दृश्यमान
लक्ष्यस्य वेदमात्रगतत्वेन तत्र प्रातिशाख्यगतानामुदात्तादीर्घस्यार्थ्य विशिष्टं निर्दिष्टं तिकं पितमिला
दीनां तत्र रक्षात् एवापराणां विशेषवचनानां बाधकतायां सकललोकवेद [illegible] साधारण्यस्य स्वभा
करणास्यत द्विषयातिरिक्तविषयतायाएवकल्पयितुं शक्यत्वात् प्रथ्ये यदताकल्पनस्यानाय
त्वात् तादृत्थं च यत्र विशेषवचनं नास्ति तत्संचयनिश्चितं तत्र लौकिके प्रयोगे ऽसमात्रे वदीर्घ्वत्व तयो
लदात्वे तिबोधयितुं कस्यचिद्ग्रहणं न हि प्रातिशाख्यवचने स्मर्तव्याम्येकवाक्यत्वे वो वितावद्बुनो मं

म.खं.
६
6

धीत्तुकं पयेत्कं पं इत्यादि विवनातु गेधादादि न इत्यस्याप्य विवक्षायां यदपि शान्ति शाब्येवचनं श्रमा
णातयो यन्य स्त एकान्तर समावेश इत्यादि तदपि न साधकं अर्धमात्राई मेव चेति पक्षयोः पा
णिनिकृत सामान्य लक्षणा शाकल्यादिकृत विशेष लक्षणाभ्यां द्वयोरनुवादाद्याघाशरी मध्य
स्थित विस्पार्थः। एते नार्द्धह्रस्व शब्देन अर्द्धमात्रा लक्ष्यते इति हरदत्त ग्रंथस्तु मनोरमा पारतन्त्र्याकथं
चित्ररय इति पठन्ति तदपि प्रयासाहारदत्तोक्तरूपस्य शकुन्तनस्यान्याशयस्यात्ता स्वल्ववर्णयोः। यत्तु आचक्रा
चरी ती नो चे मौ वर्णौ चतुर्थ्यत्वलौसनयोर्वर्णयोरिति चापश्यमां तेन परिनिष्ठितविभक्त्यंतेन वा सम्
मा सरूस्याहुः। तन्न तत्वाविति रूपस्यासिद्धेः। कस्य ककइति शाकल प्रकृतिभावेन तदभावे सवर्णा
दीर्घे णाचूर्धसात् देशस्य बाधात्। न च शाकलप्रकृतिभावपक्षे सवर्णो दीर्घो पर्मकेत्वेका स्यातौ इ
त्यलि गुणो कृते निमित्ताभावात्प्रकृतिभावस्य दीर्घस्य चाप्रायाम्यादेशो निर्बाध एवेति वाच्यं। एम
अत्र पारिमितिनिर्णीतसपालाप्याति वच्चावेन प्रकृतिभाव निमित्तस्य जागरूकनयान दपृहत्तेरयो

गात्॥ न च प्रकृतिभावः पदान्तविधिः। विकाराभावमात्रपर्यवसन्नस्य तु वादेवलोपस्येव पदचरमा
वयवत्वाभावात्। भावसाधनस्यैव विधित्वे शब्दस्य न पदान्तस्य स्वेष्टक्रियाकानुरोधेनाकरोपसिद्धान्तितत्वा
त्॥ इत्थं च प्रकृतिभावप्रसङ्गे [illegible] अग्नीलाविति वरूपे न च प्रकृतिभावाभावप्रसङ्गेतं गत्वा त्रयशंस
वर्णादीर्घं बाधित्वा वार्णादाङ्गं बलीय इति पृथग्गणसोऽध्याहृतेति मित्रविरुद्धात्पु वर्णादीर्घो प्रसक्तौ य
णो वत्याणु इति वाच्यः। समानाश्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् तारारोऽक्कते न स्यान्निवर्तनात्
वर्णादीर्घस्य प्रवृत्तेरौविन्द्याद्वा। न च दीर्घविधौ स्थानिवङ्घरति पृष्टः शंक्यः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा
जादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधात्। एवं पदान्तविधौ न स्थानिवदिति निषेधोऽपि नात्र प्रवर्तते। सवर्ण
दीर्घस्य पदचरमावयवत्वविशिष्टस्यानिष्पत्तेः। न च ग्र त्वर्णयोः परत्वान्नादादेशस्य दीर्घ
स्य पदत्वं अपदेऽपि वङ्घा वाचरमावयवत्वं चेति वाच्यं। अन्नादेशस्य वनामसस्थानेऽपरपदसंज्ञामा
मात्रस्य भाष्यकारमते निषिध्यमानयायाम्भवानाक्रियते रहितवचना [illegible] त्र वं भागस्य पदत्वाभि

का १

मदं. ७ 7 ङेः। असर्वनामस्थाने यचीति निषेधेन साहानिकृस्वंनत्वम् अयुक्तपदतायाश्चातिदेशिस्वंनत्व
प्रयुक्तपदतायाअपिविनिहद्वेः। नचोत्तरपदत्वेसापदादिविधाविति वचनारंभपक्षे सर्वनामस्था
नेपरेपदसंज्ञाविधिरिति षेधयोरभावात् सवर्णदीर्घस्य प्राप्तकृदिशाख्या देवपदांतत्वमितिवा
च्यं। उच्छ्रुतु उच्छ्रुऊँम्मवदित्यत्र पक्षे शाकलप्रकृतिभावस्य सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधं विनाऽ
वारत्वेन भाष्यकारीयकल्पनाया एवाश्रयणीयत्वात्। ऊशब्दस्य [illegible]पूर्वपदादेशत्वेन प्राप्त
याः पदतायाः अन्तरपदत्वे चापदादिविधाविति वचनारंभेण निवारणात्। यदि तु पूर्वस्यैव विधौ
स्थानिवद्भावोनतुस्वपूर्वैकोशविधाविति निरी[illegible]तेन दाधिगुणापेक्षयांतरंगत्वेन पवर्ग
दीर्घएव वज्रवानितिप्रायरूद्रघणानास्यैवनिष्ठा। एवं नपौ[illegible]त्वापि तेस्कृपसंगतमेवा
शाकलप्रकृतिभावेन सवर्णदीर्घणाव्यरकारस्थाने यणादेशस्य बाधात्। ननु शाकरंपरत्वे
निसत्वंचाऽक्षिसपरस्य यणादेशे कृते प्रकृतिभावदीर्घयोरप्रसक्तौ तस्य स्थानिवद्भावात्

दे ५ ष्य ४ शा ३

वेयर्णादेशो निर्बाधः। न च स्थानिवद्भावादेव नूयोः आमिरिति वाच्यं।। सवर्णात् दीर्घस्य पूर्वमात्रविधि
त्वाभावेन तस्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावानुपपत्तेर्लृकृत्वात्।। ऋकृति भावस्य च पाक्षिकतया पक्षे घ
ऌत्वभावस्य सिद्धेः। न चांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घ इह त्रिः प्रथमेङ्वीरिति वाच्यं।। नाजानंतर्य इति नि
षेधस्य जागरूकत्वादिति चेत्।। मैवं। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाषाया नाजानंतर्य इति
निषेधेन निर्देशिनेत्वं तरंगं वलीय इति परिभाषायाः इत्यचः परस्मिन्निति सूत्रगत कौस्तुभे म वनं व्य १५
वस्थापितेन सवर्णदीर्घस्य वलस्यानृतेः। अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे [redacted] नित्यपरयणादेशाप
रत्वाहीध्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीति भाष्यकृतोक्तं संगच्छते।। यदि वावि
वर्णाकारोकारीत्या षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र नाजानंतर्य इति परिभाषा न लाघ्यते किंतु बहिरंगपरिभा
षायाश्च नित्यत्वमित्युच्यते एवमपि प्रमाणसिद्धप्रयोगनिष्पत्त्यर्थं तत्स्वीक्रियते न तु प्रामाणिक
प्रयोगासिध्यर्थमिति यत्किंचिदेतत्।। तस्मात्ऋकृति भावाभावपक्षे गौरिति रूपमुचितमात्र आणहि

म॰वं॰ ८ ४

दित्सवर्णस्याथेत्तु इत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्येति रूढलक्षणोन्यमुमर्थमेतत्स्वगते कौस्तुभेष्वप

वर्णाचक्रुः। तथाहि अकः सवर्णे दीर्घ इत्यात्र सवर्क इत्याहारान्तरीय कारास्तयः कथंग्राह्याः। नहि

तद्वाचकः शब्द इत्यस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्ति। अकुशब्देनाकारादयोप्युपस्थिता इति चेत्। नहि वाक्या

र्थेनैवं पदार्थसंसर्गस्य वाक्यार्थत्वाच्च तत्तेषां पदार्थोपस्थापका इति अतुक्षारितत्वात्। अत

एव अणुदितेत्यत्र शब्दविशेषणं वेत्यर्थे नतु नदर्थवेत्यादि। तत्रानुच्चारितत्वाद्गणादिसंज्ञा

प्रतीताइकारादयः स्वसंज्ञिनामीकारादीनां नोपस्थापका इत्यं शास्त्रावदसंगत एवात्रार्थोपस्थि

तौ वाचकतावच्छेदकरूपेण वाचकज्ञानसामान्यस्यैव तन्त्रत्वात्। अन्यथा रहसि मोनसुक्काजि

तवदनस्य पुस्तकमीक्षमाणस्य ग्रंथार्थशाब्दबोधानापत्तेः। शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटौ

वुच्चारितत्व विशेषगौरवाच्च। नापि शक्त्युपस्थितस्य शब्दस्य न बोधकत्वं लिप्याद्युपस्थितस्य तु बोधक एव

त्वमित्यपि रहस्यमात्रास्ति। पदस्मात एव अणुदितेत्यादावर्थवतीति वोधीनेत्युक्तान्तरस्यासंगतं। ८

त्वर् वं१

अग्नित्वादिविशिष्टार्थशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानादग्नित्वादिनार्थत्वविशिष्टार्थशक्ततावच्छेद
कानुपूर्व्यज्ञानादर्थत्वादिनारूपेणार्थस्य वेदनकर्मतयाबोधापत्तेरनुपपत्तेः।ननु कैयटोक्तरीत्या
यत्नप्रकरणादिवशाद्धितिष्ठ्यतेनिवेशाद्युग्मीलद्व्यादिरूपाज्ञगृक्रुशब्देनप्रतीयते तत्रार्थविशे
तिबोधश्चापाद्यत इति चेत्।एवमप्यर्थत्वविशिष्टस्य कार्यकर्मकवेदनविषयकबोधापादनमप्य
क्रमेवार्थत्वविशिष्टवाचकस्यतदुत्तरकर्मताबोधकविभक्त्यभावात्।अग्नकुशब्दाद्वितीयात्वा ती५
त्वत्ववीविशेषावच्छिन्नायायाश्च एवंकर्म ताबोधविलम्बेनार्थस्य।तस्य तत्कुशब्दार्थत्वाभा
वात्।ननु अर्थपदस्मीदृशादिरूपार्थविशेषपरमिति चेदेवमपि तद्वाचकोत्तरकर्मविभक्तिज्ञानस्य वि
रहात्।तत्कर्मकवेदनबोधापादनस्यासंगतत्वात्।वक्ष्यमाणेन हेतुनाऽग्निकर्मकवह्निविशेषस्य पा३
स्य कर्मताद्वारा मतिवेदनादयबोधे निराकांक्षत्वान्नार्थस्य कर्मता संसर्गेण।वृषबोधस्यासम्मतेः।
अयं कथं प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात्।अङ्कुस्वसंप्रत्यया यादि निर्देश्या यमाण। संघ्नत्ता

वप द्धर

मवे॰ यकत्वाच्छक्यस्या वचनमितिवार्त्तिककृतामुक्तिः संगच्छत इति चेन्न। इत्थं। देवदत्तादिशद्वानां बो
९ तेदारत्वावच्छिन्नगृहीतसंकेतस्य पुंसो देवदत्तः शोभन इत्यस्माद्वाक्यात् टशब्द एव शोभोद्देश्यु
७ तयाभासते। तद्बोधकदेवदत्तपदे तदुद्देश्यतानुयुगायोर्योगपि विभक्त्यंतत्वविशेष्यबोधशब्द इयोंद्धूरेत २
घंजितयोस्सत्वात्। नतु घटशब्दोपस्थितोपि घटः तद्बोधकघटपदे तयोरसंभवात्। यथा दे
वदत्तं जानातीत्यस्माद्वाक्याद्घटशब्दं जानाति कर्मतयान्वयस्य। उभयत्रापि हेतोरुक्तेः। तद्बोधक
घटपदोत्तरं कर्मत्वबोधकविभक्तेरभावात्। एवमिहाप्यकःसवर्णे दीर्घ इति वाक्यार्थद्वीबो
द्देश्यतारूपस्थानित्वमकृपदबोध्यानामसूत्रसमाप्त्यायगतौ सिकारादीनामेवस्यात्तत्तद्बो
ध्यानामीकारादीनां तदुपस्थापके तादृशोद्देश्यताबोधिकायाः स्थानषष्ठ्या अभावात् स्थान
षष्ठीसुक्ते च तदुपस्थापकताविरहादतः श्रीशाद्यसिद्धिरिति तेषामाशयः। ननु अश्रितानां लप
मर्थोपस्थापकत्वेवनास्तीति। उक्तं हि वयस्यं गाता वार्त्तिकपरस्याख्या वैवं प्रत्याहारेऽवतितम् ९

नाम

नीतिशेषः। सवर्णग्रहणं सवर्णानामीकारादीनामप्यन्वयबोधराहित्यं प्राप्नोतीति शेषः। अत्र तु पदेष्या
त्। सं ध्यनुस्वारणीत। एवं चमगत्वाभावासाध्येतरूपयाप्ते तयासहतेषामसति संकेतपरिच्छेदेषु
त्विताप्रसिद्धिः। ह्रस्वसंप्रत्ययात। ह्रस्वरूपस्थापनात। उच्चार्यमाणासंप्रत्यायकत्वात। उच्चार्यमाण
स्य। नन्वहोधातुकुलयोगपविभक्त्यंतत्वादिनाज्ञानस्य सम्यक् उद्देश्यविधेयभावविवेकेन अन्व
यकत्वादन्वयबोधकत्वात्। उच्चस्यावचनमाहुर्दृष्टान्वयबोधजनकत्वं। एवं चह्रस्वैदीर्घाणामु
पस्थितावपिप्रत्यासर्धीतिभावः। [redacted] अर्थोच्चार्यमाणस्यैव शब्दस्यार्थोपस्थापकत्वं
पकत्वेतिनियमस्यानंगीकारे देवदत्तपद[redacted]स्यैवरमिति द्वितीयैकवचनांतपदस्य हीनमं
केनस्पदेवदत्तंमीतिवाक्याद्द्वकमेकवेदनबोधापत्तेरितिवेद्यं। उच्चारणस्य प्रागेवनिवेदना
त्। प्रकृते त्वगादिसंज्ञानां षष्ठ्यादिविशिष्टकारादेः संकेतग्रहाभावेनैवविधायाश्च प्रयोगा

स्थापया। १

मखे· इवोध एव॥ अगीत्सुरूसंपाठमात्रेणास्पतेइत्ति॥ अध्ययनादिकर्मत्वादि विधेयोद्देश्यतयेति शेष
९ पूरणो न तथाविध शाब्दबोधपरतयैव व्याख्येयं॥ अकृशदेन इकारणादि वशाद्विशिष्टसन्निवेशाच्च
10 क प्रतीयमानापि स्वार्थेन घत्वोपपत्तीति केचित्‌ तोप्येवम्परतयैव व्याख्येयः॥ पुस्तकादिदर्शनस्थले
ना२ तु नालिपिदर्शन प्रतीत नानाविध विमर्दं तत्पदसमूहात्मक वाक्यस्याविकल स्य प्रतीतेर्नानोद्देश्य
कतानाविधेयकशाब्दबुद्धेः साम्राज्यो॥ अत एव तत्र लिपिगतविमर्शाद्यभिव्यंजकानां यथाक्रमादृ
वशाद्वर्णानामुपस्थितो न भवति लिपिविशेषोपि शाब्दधीः॥ भवति च तेषां मूर्द्धनो पस्थितेः॥ एते
न प्रतीयमानस्य प्रस्तावकत्वायोगादिति पूर्वपक्षशङ्किकागतकेयदोषविवरणोक्तदिशा यथाक वि४
र्तव्यमित्येव यदुक्तिः॥ त·प॥ अन्नतकारविशिष्टेयं संज्ञा नत्वर्णमात्र॥ तस्य हि घुमाद्यंतर्गतावा
००: दिहपदैकदेशत्वेनानर्थकत्वात्‌ इहकतापसंगएवनास्तीति निष्कर्षइतिकौस्तुभेनिर्णीतं तात्तद्रप
सन्ता॥ विशिष्टस्य संज्ञात्वे मानाभावात्‌॥ सूत्रे मानमिति चेत्‌॥ तत्र सूत्रस्य तात्पर्यविरहात्‌॥ नु ष्णात्‌ १·

अत्रशोधप त्रमेकम ३

नाऽज्झलौ। आकृतिपदार्थतापक्षेऽणग्रहणस्य सवर्णग्रहणार्थं सूत्रे प्रत्याख्यानाद्दीर्घहलां वसावर्ण्यनिषेध
स्य प्रयोजनं विचारणीयम्। अथास्मिन्नपि पक्षे सौत्रत्वेन वर्णविषयतया यद्यण्ग्रहणं स्यात्तदा नाऽज्झ
लाविति स्य करणीयतापत्त्या गौरवदोषस्तावत्स्फुट एव। एवमप्युपलक्षणत्त्वे मंदोषं यदीदम् अण्ग्रह
णं नाऽज्झलाविति च प्रयोजने तदापि प्रश्लेषनिर्देशोऽनर्थक एव। व्यक्तिपदार्थतायां तु द्वयमप्याव
श्यकम्। तृतीये तु वेलास्वित्यादिना लिङ्गेनापि शक्यते गतार्थयितुम्॥ ढो ढे इति न भवतीति॥
ननु ढलोपाभावस्य प्रयोजनत्वोक्तिरसंगता। असति प्रश्लेषनिर्देशे आकारस्य हल्त्वेन पाशब्दस्य सं
योगसंज्ञायां संयोगान्तलोपं प्रति ढत्वस्यासिद्धतया तदत्र लोपाभावस्य प्रयोजनतायाऽवक्तुमयुक्त
त्वादिति चेत्। संयोगान्तलोपस्यासति प्रश्लेषनिर्देशेऽपि शक्यपरिहारत्वात्। तथा हि। हलोऽनन्त
रा इत्यत्रैकशेषः। अनन्तराश्चानन्तराश्चानन्तराश्चानन्तरा इति। तत्र न विद्यते अन्तरा मध्ये येषां भिन्न
जातीयो वर्ण इत्येकस्यार्थः। न विद्यते अन्तराऽकारो येषामित्यपरस्य। तेनाऽजव्यवहिता आकारा

म॰ खं

१०
10A

नवयवकसमुदायमावमापन्न[redacted]श्चेति लभ्यते। अत्र तश्चपा शब्दस्याकारा[redacted]वयकसमुदायमा[redacted]
वापन्न[redacted]त्वात्सं[redacted]योगस[redacted]ज्ञाया अभावे संयोगान्त लोपः शक्यपरिहारो भवति। एवमस्पप्र
योजनस्यान्यथासिद्धिरपि संभावितेति मत्वाभावः प्रयोजनतयोपन्यस्त इतियादिके नवि
दूरापतितदानदोषः॥ ॥ शोधपत्रमिदं दशमपत्रे प्रथमपङ्क्तौ ज्ञेयम॥ ॥ ॥ ॥

१०ाम

व्याप्तमिमांस्य वार्त्तिककारैस्तपरशब्दस्य प्रधानार्थस्यैकवर्णस्यैव संज्ञात्वे स्त्वजनतापूर्ववर्त्तिनेनाम
दाध्युक्ते। तस्य विशिष्टसंज्ञात्वतात्पर्यस्याप्रामाणिकत्वात्। न हि पित्रापुत्रस्य यैसिद्धत्वं यनिष्ठ
तेनामुक्तं टमावल्लाणोषुं हस्यस्ते षु तद्धं षु तद्वचनमवज्ञानानेत्वं दत्तइति इति नामुक्तं नम
पितृदेवरत्न इति युज्यते मादेति केवं देत्तं। तथा च भाष्ये पयत्राण्यहराणामनुवर्शं तेनततो नियम
मार्थो॥ अथ निवृत्तं तत्र ज्ञापकं। नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वराभिन्नानां ग्रहणं। ज्ञापकमि
ति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयनिषेधः॥ विप्रतिषेधात्सिद्धमिति॥ यस्त्वित्रविशिष्टस्य संज्ञात्वे
स्यात्तदा तस्यान राल्वात्स्वर्णाशास्यमावात्रिःयमो किस्संगतास्यात॥ विप्रतिषेधस्यानुपपत्तेः स्या
त्। तस्माद्विशिष्टस्य संज्ञायां बाधकविरहे पि नैतच्छात्रस्य विषयः। तत्का सूत्ले हिं किमर्थं इति चे
त्। अकामादेस्तत्कालसंज्ञात्वेलिंगमिति विग्रहाणा। प्रातिपदिकसंज्ञानोतीत्यादिकसंज्ञात्व
नोतीत्यादिनिर्देशाल्लिंगाद्विशिष्टसंज्ञैव न केवलास्येति विभावनीयं। स्वंरूपं यत्तु स्वंरूपं संज्ञा

म.खं· ११ ॥ संत्रीति। तत्पूर्वापरवाक्यार्थापर्यालोचनान्नाऽऽत्रअणुदित्सवर्णाप्य·नपात्सत्का नस्य·येन विधिस्तदं
[redacted] त स्येत्यादिषु संज्ञासूत्रेषु ग्रथमाना नाना संज्ञा समवेककत्वेन षष्ठं नाना संतिसमर्थके त्वेन र
घका ते॥ तथा च प्रत्ययबोधइति सूत्रे भाष्ये॥ स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति। हंते पि संज्ञा भवि
ष्यति। स्वं रूपमिति सूत्रे प्येवं रूपस्य ग्रहणे किमर्थं शब्दस्यार्थे संज्ञेत्येवं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवती
ति॥ ॥इति संज्ञाप्रकरणम्॥ ॥ निरवोत्या तां अल्लु शेमु चारी नामित्यादावंत्यस्याचो· संभवादित्याद्यरिना
[redacted] ग्रंथेन प्राचीनप्रक्रियाकृतां चिन्तितं रहस्यं तं॥ तन्न तच्छयानवबोधात्। न हि वत्तावचइति पंचम्यंत क ४
येनोत्पादितिपंचम्यंतेन समानाधिकरणी स्यात्॥ अपि तु सूत्रइव तिङ्गी॥ णाम दपेतं जातो वैवचन
मिस्यर्थे विसंवादाभाव एवानत्यचोऽत्यादिरित्सुकृ एवाचस्त्यस्य षष्ठ्यंतत्वं मत्वा तच्यतस्तु केतु पंचम्यं
नत्वमेवेति। तत्तामौत्सितानापि स्यात्वात्प्रभिः पचम्यंतनयथाख्यानत्वान्मूलकृतिपुस्तनं दोषे सा ताम
नुमा अस्तु वा पंचम्यंतमचरंतितु भवानेव मपि भवदुक्तेन दोषः। तथाहि शुचारीनामंत्यस्याचो सं ११

सा १२

प्रवादिति वचनः किंन वाभिधेतं सुधादीनां सर्वथैव तुम्बस्यादाहो स्विद्दिष्टदेशेन स्यादिति। नाद्यः॥ वच
नानर्थकत्वप्रसंगेन सर्वथैव तुमप्रभावापादनस्यासंगतेः। नापि द्वितीयः। गुणोपि प्रधानवाधकल्पनापे
क्षया गुणावाधकल्पनस्यैव न्याय्यत्वेन तावतैवाकृतेभीष्टसिद्धेः। षष्ठीस्थाने योगा॥ अत्रेदं वोध्यं॥ इको
गुणा [redacted] वृद्धीरित्यमन पियोगश्च पदोपस्थापन कृत्वा प्रसृतौ द्विधा स्याग्निवृद्धीति संबंधात् षष्ठीमात्रस्थाने
शावृत्तेन युज्यते॥ स्थाने इति सप्तम्यंतं तत्रोपस्थितं स्यादित्यर्थः॥ स्थाने योगो स्या इतिच विग्रहा॥ एव
मलोपस्य॥ उद्धि॥ आद्देपरस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्येता पा५
वपि शक्यानेकर्तुं यदि श्रांचोनकुर्यादिति। तस्मिन्निति। अत्र पतोस्तु केचव्यवहिते व्यवहितेच प्राप्ते
व्यवहित एवेति पूर्वस्य परस्यच प्राप्तं स्वं पूर्वस्यैवेति नियमार्थमिति वार्तिकं। तस्मिन्निति परिभाषा हि विधेया
भूतानास्तामिह पद्मन्नतो विधिविशेष्य च मूर्तिकः सन्नुदाहरणेषु प्रवर्तते। प्रकृतसूत्रे कालेवा तिप्रसक्तोति
यस्यतो रहत्वाचि पत्तिकदतिव्यवहिते व्यवहितेवापूर्वस्य परस्यवा स्थानेनंतरसमीपवेत्तनेक समस्य

मन्वे· हृषि न त्वेन तस्मिन्नित्यादिपरिभाषासंबंधात्सूत्रं यन्निनिष्ठिनार्थं रूपस्य शरीरस्य निष्पत्ते रेवाभावात्सुबवि
१२ रेव दुर्घटा कृतः पुनरपि प्रसक्तिः। अन्यथापि दर्वीत्याहार्थ [illegible] तो स्थाने न्तरतमइत्यादीनाम विनि गृह
12 विधित्वापत्तेः। गृलिते शास्त्रम पी र्थ्या॥ वि शास्तेयेकोगुणोवृद्धीरूपस्य नियममरूपनामावस्तुतान्नाला
वासक्तिनिरस्यंती भवतीपयाविजिता। भाष्ये तु नियम्यतस्तु तिनियमफलमेकव्योक्तं। अत एवानीत्यपरि
भाषापि तत्र निमप्यदेन व्यवहृता। न त्वेवमन्ये तव्यवहर्तुं सीधतो। अनेकाल्। अत्र शिदनेकाल ङ्गित्व
वंस्येति यद्यपि शक्यते सूत्रं निर्मातुं। आदेः परस्य। शिदनेकाल् [illegible] न्त्यस्य। ङिच्चेति सूत्रनासो वा।
अत्र शिदनेकाविति अलोन्त्यस्येत्यत्रापन्नु वर्तते। अलोन्त्यस्य। शिदनेकाल्ङिच्च। आदेः परस्येतितु न शक्यते
अशिदनेका [illegible] लित्यस्य ङिच्चेत्यत्रासंबंधादादेः परस्येत्यस्याप्यसंबंधापत्तेरनेकालुत्यानुवृत्तिस्तु क्लिष्टा।
तथापि नानर्थे विप्रतिषेधहेतुकेनस्य दोषानवमेवं विधसूत्रं निर्मातोरुह्य पूर्वाद्स्यातात्पर्यकांतरो [illegible] एम
नडुपपादनं वेदाक्षानावत्यनानेकाल्शिदिति निषेधस्तु अनेनेतरस्य विधिर्वेति नियमादादेः परस्ये १२

न१

त्यस्यैवस्थानित्वलोपस्यैवस्थापि।स्थित्वेत्यपवादेऽवहितत्वाच्च॥ इतिपरिभाषाप्रकरणम्॥

इकोयणाचिप्रत्विकृशब्देनबद्धविर्तग्गृह्यतेयणाशब्देनसमेतिनास्तियथासंख्यमितिनान्ता।

स्थानेनान्तरतमइतिसूत्रगतस्यभाष्यग्रंथस्याकुलीभावप्रसंगात्॥ तथाचतत्रोक्तं॥ कि[illegible]मुदाहरणं

इकोयणाचिरध्यवसेयोनानुदेशेनाप्येतन्सिद्धमितिनेतिचेत्कृशब्दवाच्यसंज्ञाचतच्छब्दवाच्यानां

क्रमेणायणाशब्दवाच्यसंज्ञाचतुष्टयवाच्याभवंतीत्येवंपरिभाष्यग्रंथइतिवाच्यः।एवमपिकृतत्त्व

ज्ञेययथासंख्यपरिभाषाप्रवृत्तिनिराप्त[illegible]परसूपानास्तियथासंख्यमितिभवड्केभाष्यविरुद्धता

याश्चपरिहारा॥ मकारवाच्यस्यलृकारस्यरेफसमत्वात्प्रांतुकस्यार्धस्यइष्टत्वाच्च॥ ना[illegible]पात प्प्रा४

न[illegible]एवार्थंप्रवेपन्नातोभाष्यग्रंथइतिपुरुषवर्षो।शक्यप्रक्रियायांगतावायतानितिमहार्बिवचन

घ[illegible]त्यंतमसंगतेः॥ इतिश्चेस्सोरकृशब्दवाच्यत्वादितातिचतुष्टयाविच्छिन्नानांक्रमेणायणशब्दवाच्य

प[illegible]त्वादिजातिचतुष्टयावच्छिन्नाभाव्यन्तेइतिजातिसंख्यामादायसंख्यातानुदेशोभाष्यकृतामोभि

त्यं २ ६३

म.खं
१३
13

प्रेतः निरूढलक्षणाप्येवं सति भवदुक्ता नाङ्गीकर्तव्येत्यपरं लाघवम्। सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्य
माकृतिग्रहणादित्यणुदित्सूत्रगतं वार्तिकमप्यनुगृहीतं भवतीति ग्रन्थकृता यावत्परिपुष्टा भव
ति। एवं जातिपक्षे व्यवस्था। व्यक्तिपक्षेप्यवच्छेदकसंख्यामादाय यथासंख्यप्रवृत्तिरव्याहता।
निरूढलक्षणादिकं तु न वारयामः। इत्थं स्थान्यादेशानां संख्यासाम्यं नास्तीति वदन् केयटो
पि प्रत्युक्तः। न चैत्वाद्यवच्छिन्नानां क्रमेणायत्वाद्यवच्छिन्नविधानेप्य[illegible] ननु नासिकप्रस
ङ्गः स्य वारणायान्तरतमपरिभाषैवान्ते शरणीकरणीयेति तस्या एवात्र प्रवृत्तिरुचितात्र
तएव स्थानेन्तरतम इति सूत्रे इकोयणचीत्यत्र संख्यातानुदेशो नान्यथासिद्धिमुक्तौ
प्रवृत्तितोन्तरतमनिवृत्तिं दूषयद्भिर्भाष्यकारैरिकोयणचीति यणां येन्तरतमा इत्यादिना
ग्रन्थे न पुनः स्थानेन्तरतम इत्यस्य प्रवृत्तिरुक्ता। अन्यथा यणविधौ अन्यथासिद्धिपराहती
कृतस्यास्य पुनरग्रिमग्रन्थे तत्र प्रवृत्तिरकथनीयैव स्यादिति वाच्यम्। एवमपि स्थानिगतैत्वा
दिजाति[illegible]चतुष्टयस्यादेशगयत्वादिजातिचतुष्ट[illegible]यस्यैव संख्यासाम्यमादाय परत्वादन्तर
ता

राम
१३

तमपरिभाषाबाधेनप्रवर्तमानायायथासंख्यमितिपरिभाषायाःप्रकृतेतयागतार्थत्वेपिदुष्परि
हरत्वात्।इहयथासंख्यपरिभाषायाविषयएवनास्तीत्यमुमर्थंसमर्थयितुंत्वदुपपादितस्य
संख्यासाम्यवैकल्यस्यवैयर्थ्याच्च।अनुनासिकाननुनासिकव्यवस्थायांतुयथासंख्यप
रिभाषायाव्यापारस्यविरहात्तदंशेन्तरतमपरिभाषायाःप्रवृत्तिःपरैरपिनवार्यते।स्वौजस
मौट्छष्ट्यामप्यनुनासिकाननुनासिकव्यवस्थांशेयथासंख्यपरिभाषाव्यापारविरहाद
न्तरतमपरिभाषायाःप्रवृत्तौस्थानिगतेत्वादिजातिचतुष्टयस्यादेशगतयत्वादिजातिचतु
ष्टयस्यचसाम्यमादायांशान्तरेन्तरतमपरिभाषांपरत्वाद्बाधित्वाएतस्याःपरिभाषायाःप्रवर्त
मानायाःप्रकृतेपाणिनानिरोद्धुमशक्यत्वेनत्वदुपपादिततत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावस्यासंगते
श्चायमेवविवेकोयणावीत्यत्रयथासंख्यमितिपरिभाषायाःप्रवृत्तिमावधारणानांप्रक्रियाकौ
तांतद्व्याख्यातॄणांचाशयः॥ ॥नपदान्तद्विर्वचन॥यत्तुनवेष्ठवदित्यतिदिष्टेनणावि
भत्वेनपदत्वबाधः।णिचोलुप्तत्वात्।नचप्रत्ययलक्षणम्।वर्णाश्रयत्वादित्युक्तम्।तत्र
चिन्त्यते।किमत्रवर्णाश्रयम्।नतावदिष्ठवदित्यतिदेशः।तस्यणिज्मात्राश्रयत्वेनवर्णाश्रय
तायाविरहात्।नचभसंज्ञाशास्त्रम्।तस्यातिदेशलभ्यत्वेननिमित्तविरहेपिप्रवृत्तिविरहात्।नापि
यदंशवैकल्यप्रयुक्तःप्राप्तिविरहस्तदंशेतिदेशव्यापारोनत्वंशान्तरेपीतिवाच्यम्।एवमपिमुख्य

तयावर्णाश्रितत्वविरहेण वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेः प्रवृत्तिस्तु
१४ 14 तस्य सुयशा इत्यादौ वाशारीत्यादौ कर्तव्या। अन्यथा अतणो ङित्यत्रे नुगागमो न स्यात्। विशेषणत
याप्यलाश्रये विधौ स्थानिवद्भावस्यानभ्युपगमात् प्रत्ययलक्षणसूत्रं तत्र सार्थकमिति वा
र्तिककारैः स्वीकारात्। अपरस्त्वाह इमं विधौ हल्ङ्याब्ग्रहणानुवृत्तिमनङ्गीकुर्वतां सुदृषदित्यादौ
सोर्मनसी इति स्वरस्यात्वसन्तस्येति दीर्घस्य च निरासाय प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमेव भ
वति। न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणरूपपुरस्कारेण क्रियमाणं कार्यमिति नियमविधिमा
श्रयतां भाष्यकृतामेतत्सूत्रस्य विषये स्थानिवद्भावेन गतार्थं मन्यमानानां मतमाश्रित्ये
दमुच्यते वर्णाश्रयत्वादिति। मैवम्। एवमप्यवः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वा
त्तिविकथं नाम शक्यते [illegible] भत्वं वारयितुम्। अन्यथा पटुः कृतः पटितः लघुः कृतो ल
घित इत्यादौ टेर्वा यो ऽङ्गत्वं दुर्वारं स्यात्। त्वदुक्तरीत्या भत्वाभावेनान्तर्वर्तिविभक्त्यापदत्वा
त्। नव कर्मसाधन विधिशाब्द पङ्क्ते षडिक इ[illegible] वपटितादावपि भसंज्ञायाः पदान्तविधित्वात् १४
तस्यां कर्तव्यायां णावः स्थानिवद्भावस्य दुर्लभतया कथं भं शक्यते संपादयितुम् अतो ऽङ्गत्वनिवृ
त्त्यै समाध्यन्तरमेवास्थेयमिति वाच्यम्। भाविनोप्य[illegible] पवादस्य विषये उत्सर्गस्याप्रवृत्तेस्तत्रा
ङ्गीकृ[illegible] ततया तथैव प्रकृते पदसंज्ञायाः सुवारत्वात्। षडिके गुडकारानुरोधेन विषयभेदस्ये

वत्वाच्चत्वात् । अस्य पदद्वान्तयोर्न्नभत्वेन परमते पदत्वं वारणीयम् अपि तु टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन
अशत्वा रूढस्य पदत्वस्य पूर्वविधित्वादपदान्तविधित्वाच्चेति चेत् । एवमेव तन्न हि यत्रापि नि
षेधनिमित्तीभूततायां वकारगतपदान्ततायामपि सवर्णत्वेन कर्मसाधनत्वविधिशब्दाश्रयणे
भवदुक्तदोषस्यासङ्गत्यापत्तेः । यदि तु सिद्धान्तेऽपि पठित इत्यादौ चेतस्वत्सान्तस्यैव दुर्ल
भभसंज्ञास्थानिवद्भावात् सुलभा च पदसंज्ञाभावसाधनपक्षे स्थानिवत्त्वनिषेधादिति
वीक्ष्यते तदा सुवचना सि जुत्पत्तिपक्षे पदे अन्तःपदान्त इति पक्षमालम्ब्य पदसंज्ञायां स्था
निवत्त्वनिषेधनिरासो विधेयः । सुद्ध्युपास्य इति । ननु त्रैपादिके अन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा
न प्रवर्तत इत्युक्तम् । नार्कुटः नार्पत्य इत्यत्र विसर्गवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्य
स्पष्टत्वात् । संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्त्वयम
पितथैवानूदितत्वाच्च । तस्मादिह यथोद्देशपक्षे ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त
य इत्याद्युक्तम् । तदसत् । तथा हि । सुद्ध्युपास्य इत्यत्र त्रैपादिके अन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषान
प्रवर्तत इत्युक्तवद्भिः भविष्णुरुमिनश्चेत्यत्र प्राचा निरुक्तं धुटः परादित्वस्य प्रयोजनं बहिरङ्ग
परिभाषयागतार्थत्वात् इत्युक्तमित्युक्तम् ... न तद्गुन्ययोः पूर्वोत्तरयोर्विरोधे प्रसक्ते तत्
परीहाराय सञ्छिद्येणा भवता तदाम्नायो वर्णितो न तु मुद्रितो यथोद्देशपक्षाश्रयेणैको ग्रन्थोऽ

१५ परश्च कार्यकालपक्षावलम्बनेनेति भाष्यवार्त्तिकेनैव हि भाष्यादिग्रन्थेषु विरोधाः परिह्रियन्ते
15 ऽन्यथा त्वदुक्तोऽयं दोषाभासो विसर्जनीयसूत्रगतभाष्यकैयटयोरपि निपतेत्। अतः कोऽयं
नयो यत्परग्रन्थेष्वाशयकल्पनया विरोधाः परिह्रियन्ते गुरुग्रन्थे वाशयापह्नवेन विरोध उ
द्भाव्यत इति। तस्माद्भाष्यादिग्रन्थ इव गुरुग्रन्थेऽपि परमरणीय एव। एत्येधत्यूठ्सु॥ ॥यत्तु एधत्य
तेरेधत्यपेक्षया प्रकृत्यन्तरत्वेनैधति गृहणेनाग्रहणान्माप्रेदिधदित्यत्र वृद्धेः प्राप्तिरेव नास्ती
त्येवीत्यनुवृत्तमेतेरेव विशेषणमिति धातुवृत्तिकृतां मतं प्रत्याचक्षाणोऽरुपैधयत इत्यत्रापि व्या
पन्नं नोद्भावितं तत्तदस्फूर्तिविशात्। स्वादीरेरिणोः॥ ॥यत्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयोतेनिष्फलं
मा स्वैरिणीत्यत्र ङीपः प्रागुणागमादाय वृद्धिर्वेध्येति वर्णितम्। तद्गुरुग्रन्थाशयानवबोधा
त्। तथा हि। ईरस्य ज्ञानं मार्गे प्रिय इत्यादौ ईरशब्देन कृते समासे पश्चात्स्वस्य ईरज्ञानं स्वस्य ईरा प्रि
य इति विग्रहे कृते समासे स्वेरज्ञाने स्वेरा प्रिये च प्राथमिकसमासपूर्वपदीभूत ईरशब्दे परे १५
वृद्धेर्वारणायोत्तरपदयोरीरिणोः परयोर्वृद्धिरित्यवश्यं वाच्यम्। इत्थं च ङीपः प्राग्वर्तिन ई
३ नु रिणो ... त्तरपदत्वाद्वृद्धेः प्राप्तौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषैव शरणमिति हि तेषामाशयस्तत्र किं
मुच्यते निष्फलामिति। ननु स्वादीरेरिणोरित्यत्र समासग्रहणस्याभावात् केनोत्तरपदस्याक्षेपः
स्यादिति चेत्। समासग्रहणस्याभावेऽपि वस्तुतः समास एव वृद्धेरिष्टत्वान्नान्तरीयकतया प्रा

तेनापि समासेनान्वेपस्य परेणापि वाच्यत्वात्। अन्यथा प्रागुक्तोदाहरणेष्वतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः।
न च तेषु वृद्धिरिष्टेति शक्यं वदितुम्। स्वाभिन्नार्थप्रतीत्यैव तस्या इष्टेः। अथास्य पदविधित्वात्सम
र्थपरिभाषोपस्थितेर्वारणीयतया प्रागुक्तदोषनिरासः स्वशब्देनैरशब्दस्यान्वितार्थत्वाभावादि
ति चेत्। एवमपि दूरश्च घटश्चैरवटौ स्वश्चैरवटौ स्वैरवटावित्यत्रातिव्याप्तेरनिरासात्॥ ॥प्राद्
हो॥ यत्तु ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः अर्थवद्ग्रहणादुपस्थितस्याधि
स्यापवादं प्रति विशेषणतायाम्बोधित्वात्। वृश्च्यादिसूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणेनार्थवद्ग्रहणेना
नर्थकस्येति परिभाषाया ज्ञापनाश्चेत्याहुः। तन्न। प्रकृतविधेः पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थिते
रवारणीयतया प्रशब्दद्योत्यार्थान्वितार्थकेषु ऊढादिष्वेव वृद्धेः प्रवृत्तौ निर्व्यूढायामुत्तरपदान्वेपेव
सति क्तवत्वन्तैकदेशऊढशब्दे परे वृद्धेः प्रसङ्गस्यैवाभिरहेणार्थवत्परिभाषोपन्यासस्य निष्फलत्वा
त्। आवश्यकः पुनरयं समर्थपरिभाषयार्थवत्परिभाषयाव संस्कृतेप्यस्मिन्विधौ अजहत्स्वार्थ
यामुत्तरपदान्वेपः परस्याधि। अन्यथा ऊढश्च घटश्चोढघटौ प्रकृष्टावूढघटौ प्रौढघटावित्यत्रातिप्र
सङ्गान्नेः प्रस्यद्वन्द्वेन सह सामर्थ्यस्यानिष्प्रत्यूहत्वात्। ऊढशब्दस्यार्थवत्त्वाद्धानन्च जहत्स्वार्थायां
तावुत्तरपदान्वेपस्यावश्यकत्वेपि जहत्स्वार्थायामर्थवत्परिभाषयापि शक्यते तत्प्रयोजनं साधयि

१६ 16 तुमतस्तदुपन्यासोनातीवनिष्फल इति चेत्। जहत्स्वार्थायां तदुपन्यासस्य बाधपराहतत्वात्। तथा हि।
प्रौढ इत्यादिसमासोत्तरपदीभूता ऊढादयः प्रकृ[illegible]तवार्तिके परत्वेन निर्दिष्टा इति हितावन्निर्विवा
दम्। एवं च जहत्स्वार्थायां पूर्वपदस्येवोत्तरपदस्यापि गलितार्थकतया नास्त्येवार्थवत्तो ग्रहणाभि
त्यविषय एवायमर्थवत्परिभाषायाः। न च वृत्तेः पूर्वं स्थितानामूढादीनामर्थवतामादाय तस्याः प्र
रोह इति वाच्यम्। ऊढग्रहणाद्विधाया दिवृत्तिपूर्वपदीभूतानामप्यूढादीनां तथाविधाया अर्थवत्तायाः
संभवात्। तस्माज्जहत्स्वार्थायां बाधपराहता समर्थपरिभाषोपन्यासस्य त्यागतार्थवेयमर्थवत्परि
भाषा। अजहत्स्वार्थायां तु संनिहितापि प्रौढ इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणायसमर्थेति पक्षद्वये
पि उत्तरपदान्ते पूर्ववत्सफलत्वादुपन्यासयोग्यः। अथ यदि दीक्षितकृतोर्थवत्परिभाषोपन्या
सोपि सफलीकरणीय इत्याग्रहस्तदेत्थं सफलीक्रियताम्। सत्यप्युत्तरपदान्ते ऊढ इति यदि
कस्यचिन्नामक्रियते तदा तस्मिन्नुत्तरपदे प्रौढ इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय प्रसिद्ध्या प्रसिद्धिनि १६
बन्धनो गौणमुख्यन्यायोनुसरणीयः स चार्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्यधीन इति तदुपन्यासः सफलः।
॥ ॥उपसर्गादृति धातौ॥ सूत्रेस्मिन्नुपसर्गे ऋतीति प्रतीकमादाय यथाक्रियायुक्ता इत्यादिना मनो
रमायामाशयवर्णनं कृतम्। तद्यद्यप्युपसर्गाः क्रियायोग इति सामान्यलक्षणेनापि प्रकृतार्थ

स्यसामर्थ्यस्यैव क्रियायुक्ता इति विशेषणं लक्षणोपन्यासस्यानुपयुक्तत्वादरमणीयमिवाभातितथा
पीत्थं वे व्याख्यायते तदरमणीयमेव। तथाहि। ननु धातुग्रहणाभावे धातावुपसर्गेणान्विते विप्रभूत
मुद्धोयस्मिन्ग्रामे सम्प्रधेनामहृत्यत्र वृद्धिप्रसङ्गो दुर्वारः। प्रस्योपसर्गत्वात् वृद्धस्य अकारादिधातुप्र
भवत्वाच्च। अतश्चैवंविधधातुनिवृत्तिद्वारा प्रकृतोपसर्गगतोपसर्गताप्रयोजक धातुविशेषणलाभार्थं
धातुग्रहणं भविष्यतीति कथं योगविभागार्थमुच्यत इत्यत आह। यत्क्रियायुक्ता इत्यादि। तथा चो
पसर्गसंज्ञयैवैतादृशधातुनिवारणं धातुविशेषणलाभश्च भविष्यतीति धातुग्रहणं योगविभागा
र्थमेवेति हृदयम्॥ ॥निपात एकाजनाङ्॥ यत्तु पर्युदासादेवाजूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमु
त्तरार्थं स्पष्टार्थमिहेत्यन्यवृत्तमितिवदन्ति। तन्न। तस्य अनाङित्यस्य पर्युदासत्वे प्रतिषिद्धार्थो यमा
१५ रम्भ इत्यो[illegible]नगर्भाष्यस्यासङ्गत्यापत्तेः। न वसोऽप्युवपवादः कथमन्यथाऽदो भवदित्यत्रातिप्र
सङ्गमाशङ्क्याप्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति समाधानं ब्रूयादिति वाच्यम्। लाक्षणिकत्वेऽपि पाठसा
मर्थ्यात्प्रतिपदोक्ततायाः अनृते:। अत एवाहो इत्यादीनां सखण्डत्वेऽप्येकत्वबुद्धिस्तद्यवधानेऽप्याम्
आहेदेवदत्तेत्यत्राम एकान्तरमिति निघातप्रतिषेधश्च संगच्छते। अपि वा कोऽस्तु भे वारणे विधेलक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिं घटयतां प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यग्रन्थस्यापि प्रौढिवा

७ दत्वमुक्तप्रायम्। इत्थं च प्रौढिवादस्स्वरसेन ग्रन्थान्तरस्य प्रौढिवादित्वमश्रुतपूर्वमेव। अथ प्रसज्यप्र
17 तिषेधाश्रयणस्य वाक्यभेदासमर्थसमासाश्रयरूपदोषदूषितत्वात्प्रौढिवादतां ब्रूम इति चेत्। अन
ञ्युशित्यकितीत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणस्यैव सर्वसंमतत्वात्। कार्यार्थं तदिति चेत्। इहापि तस्य
कार्यार्थत्वात्। तथाहि। आ आ तं अ अ इव एत इत्यत्र अशब्दस्य स्वाभाविकमाङ्भिन्नत्वं स्थानिवद्भा
वकृतं निपातत्वं चाश्रित्य प्राप्तायाः प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणं विनादुर्वारत्वात्। न चैवम
शब्दस्य स्थानिवद्भावेन सत्याङ्त्वे आङ्भिन्नत्वव्यपदेशनिवृत्तिरुचितेति वाच्यम्। गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्ति
तव्यमित्यतिदेशेन गुरुत्वस्येवाङ्वद्भावेनाङ्त्वस्यानतिदेशात्। अतिदेशो वाङ्यमकार इत्याहार्यबु
द्धेराङ्भिन्नोयमिति बुद्ध्या विरोधित्वात्। अत एव तद्वदतिदेशेऽकिद्विधिप्रसङ्ग इति [illegible]गाङ्कुटादिसूत्र
गतं भाष्यं संगच्छते। अन्यथा किंत्वे सति किद्भिन्नत्वप्रयुक्तस्य विधेरापादनमसङ्गतं स्यात्। शालादिष्वे
पि विभिनिबन्धनकित्वापादनं तु त[illegible]पि प्रसज्यनिषेधाश्रये सोऽव परिहरणीयम्। अस्तु वैकादेशेपि स्था
निवद्भावेनैव परवर्णगताङ्भिन्नत्वस्याश्रयणं कैयटकोस्तुभयोरपि परादिवद्भावेनैकादेशस्याङ् १७
भिन्नत्व[illegible]श्रयणात्। अतश्च शास्त्रीयकार्यातिदेशो लौकिकस्याङ्भिन्नत्वेऽस्य कथमतिदेश इति नाश
ङ्कनीयम्। न धातुलोप इति सूत्रे लोलुव इत्य[illegible]त्रो वङः स्थानिवद्भावकृतस्य यङः कार्यायेन्रूयापूर्वत्व

स्यनवीनैराश्रयणात्। अचः परस्मिन्नितिसूत्रेस्यवीयानित्यत्रगुणास्यस्थानिवद्भावादनादिष्टादचः
पूर्वत्वस्यकैयटेनाभिधानाच्च। विशेषणाद्वारकंशास्त्रीयत्वंतुप्रकृतेपितुल्यम्। नचपर्युदासाश्रयणे
नैवनिपातत्वेलब्धेपुनर्निपातग्रहणंनिपातएवयोनिपातइत्यर्थलाभार्थम्। तेनस्थानिवद्भावालब्धं
स्वाभाविकंनिपातत्वमनुभवतएवानेनसंज्ञाविधीयतइतिनैतदित्यत्राकारस्यप्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गइ
तिवाच्यं। स्पष्टार्थमिहैवकृतमितिप्रकृतेग्रन्थस्यासंबद्धतापत्तेः। आनूऋस्यकृजतीत्यत्रसवर्ण
दीर्घस्यप्रगृह्यतानापत्तेश्च। ओत्सूत्रगतभाष्यकैयट कौस्तुभविरोधाच्च। इत्थंचोत्सूत्रगतःकौस्तु
भग्रन्थःसर्वेप्यसंगतइतिध्येयम्। अधिकंकौस्तुभखण्डनादवसेयम्॥ ॥ईदूतौचसप्तम्यर्थे॥ य
त्वस्यसूत्रस्यसप्तम्यन्तवातप्रमीशब्दादिरप्युदाहरणमितिकौस्तुभेनोदितम्। तन्न। सप्तम्यन्त
वातप्रम्यादिशब्दानांप्रयोगस्यैवदुर्लभत्वात्। नचशब्दानांलक्षणानुसारिणांकथंप्रयोगदुर्ल
भतेतिवाच्यम्। सतिहिप्रयोगेइदूदूपसप्तम्यभावप्रतिपादकस्यतत्रापिसरसीयदीतिवार्तिकग्र
न्थस्यविरुद्धत्वापत्तेः। नवास्तिईदूतौसप्तमीतिभाष्यग्रन्थस्यविरुद्धत्वापत्तेश्च। नचवचनस्यनि
रवकाशताप्रयुक्तेसामर्थ्यमात्रेभाष्यवार्तिककृतोस्तात्पर्येनत्वीदूपसप्तम्याअभावे निरवकाशता
तुवचनस्येदंशेगलितापूर्वदंशेनिर्वाधासतीतिविवक्षितार्थसिद्धयेस्यादेवेतिवाच्यम्। एवमपीदंश
निरवकाशतांस्फुटंप्रतिपादयतोमुनित्रयवचनैरसुद्धापत्तेरनुग्रहात्। नाप्यूदंशनिरवकाशता

१८ प्रतिपादनपरत्वं ग्रन्थस्यास्य ज्ञात्वापि संभवति ईकाररूपसप्तमीपरस्सरः शब्दो द्रावनस्य ङीषन्तसरसी
शब्दव्यवस्थापनस्यवासङ्गत्यापत्तेः। न च तद्ग्रन्थस्यार्थवत्त्वादत्रत्त्वार्थे तात्पर्यमपि तु यथा क [illegible] र्थे वि
18 न्निरवकाशत्वं [illegible] इति शङ्क्यम्। संस्थानत्वं नमः स्व्यात्र इत्यस्यापि न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्वशास्त्रकर
णावश्यकत्वे इत्यस्यापि स्तुवत्त्वेन स्व्या धातोरार्धधातुकविषया साधुत्वस्य त्वदुदीरितस्यासिद्धिप्र
सङ्गात्। न च भवन्मतेपीदं शा निरवकाशताकथनस्य नैरर्थक्यम्। प्रागुक्तदिशा ऊदं शा निरवका
शतोन्नत्यापि परस्येष्टसिद्धेरि [illegible] तिवाच्यम्। यदंशे वचनस्य निरवकाशत्वं तदंश एवमुख्यार्थत्याग
पूर्वको गौणार्थपरिग्रहः संज्ञाविधिप्रत्ययतदन्तग्रहणनिषेधस्य वाधो वा नाशान्तर इति यदि क
श्चिद्रूपान्तरं प्रतीदं शा निरवकाशे तात्पर्यमस्तीति प्रदर्शनं रमणीयमेव। अन्यथा को ह्येवं संनिहितं
निशितं नखुरमुपेन्द्रयशाङ्कुलयामारणावकं मृगराउयन्नुपहसनीयः स्यात्। कश्च वातप्रैवारिरायुप
स्पर्शमुपलभमानः परं प्रतिधूमेनाग्निं [illegible] ताधयेत्। संस्थानत्वं नमः स्व्या इति वचनरूपाद्धि ङ्क्ला [illegible]
[illegible] दार्धधातुकविषये स्व्या वा तोरिव वातप्रम्यादेरपि सप्तम्यां प्रयोगो निष्प्रत्येत्यस्मादेव भाष्यवा १८
र्तिकक्षतोर्वविनादवसीयते। कथमन्यथा इयूङुवेति कल्पनारूपाद्धि ङ्क्लात्यैरे [illegible] यठीधीप्रसिद्धमूर्ध
न्यानुवृत्तिरूपाद्धि ङ्क्लास्त्रियाष्टन् शब्दस्य वभविषयेऽकृतष्टुत्वस्य भवता वा साधुत्वमुक्तं संगच्छ
तां तदित्यं सप्तम्यन्तवातप्रम्यादिशब्दानां प्रयोगदौर्लभ्यं निरूपितम्। एवमपि यदि तेषां प्रयोगयोग्यत्व

पिपित्र

मस्तीतिदुराग्रहस्तथाप्येतत्सूत्रोदाहरणत्वं वक्तुं युक्तम्। सूत्रान्तरैरनुपसंग्रहात्। तथाहि। शिष्टः शब्दो
लुप्तस्यार्थमभिधत्ते यथा व्यातिसेहन्नित्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरिति तु सकलसंमतम्। प्रकृतसूत्रे
च सप्तम्यान्द्विष्टा प्रकृतिरीदूद्भ्यां विशेष्यते। तेन सप्तम्यर्थे वर्तमाना ईदूदन्ता या प्रकृतिरित्युद्दे
श्यदलार्थः संपद्यते। तत्र सप्तम्यर्थे वर्तमानेत्यनेन सप्तम्या लोपो गम्यते। न ह्यलुप्ते प्रत्यये प्रत्ययार्था
र्थे वर्तमान एव प्रकृतिर्भवति। इत्थं च सप्तम्या लुकि सति या तस्याः प्रकृतिरीदूदन्ता सा प्रगृ
ह्यसंज्ञा भवतीति निष्कृष्टो वाक्यार्थः सप्तम्यर्थ इत्यस्य स्थाने सप्तमीलुकीति तु नोक्तमर्थमा
त्रालोभात्। शिष्टो लुप्तार्थाभिधायीत्यर्थस्य शिष्टेष्वनुकरणाया वोधनीयत्वाच्च। एवं चैवं वि
धार्थकस्य प्रकृतसूत्रस्य भवदुक्तमुदाहरणं कथं नाम संगच्छताम्। स्वरूपं वाथो भाष्यादिस
कलग्रन्थकारसंमत एव तदुपदर्शितसकलार्थानुगुणत्वात्। किंच। भाष्यवृत्त्यादिषु सर्वेषु प्रा
माणिकग्रन्थेष्वेतत्सूत्रोदाहरणानां लुप्तसप्तमीकानामेव प्रदर्शितत्वाद्धातप्रम्यादीनामनुदा
हरणत्वेवेतिरमणीयः पन्थाः। न हि शास्त्रकृता तादृशोदाहरणस्फूर्तिः शक्या संभावयितुम्॥
एतेन छन्दोनुवृत्त्यभावा...न्नास्य छन्दोमात्रविषयत्वमिति कोस्तुभोक्तमश्रद्धेयमेव। छन्दोनुवृ

१५ त्वभावेऽपि सूत्रार्थस्य लौकिकोदाहरणे [illegible]ष्ठ योगेन छन्दोमात्रविषयतायाः पर्यवसानात्॥ ॥ सं
17 बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ यत्तु ओदित्यत्र निपातानुवृत्तेरिह संबुद्धिग्रहणस्य वस्त्वादोगवि
त्यय मन्ताहेति प्रत्युदाहरणमुक्तमयुक्तम्। तत्र प्रगृह्यसंज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभावस्य पदान्ताधि
कारान्तर्गतस्याप्रवृत्तेः न्द्रुतिविरहादित्याहुः। तन्न। अपदान्तग्रहणाभिकोऽसवर्णा इत्यत्रैवमराद्
कल्लुत्यानुवर्ततेन तु प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र प्रयोजनाभावादिति वृत्तिकारेणामाशयात्॥ ॥ उ
ञः ऊँ॥ अत्र ऊँ इत्यस्मिन्परे परोऽनुनासिक इति विकल्पः सिध्यत्यन्यथा तु मरीयमियम्वेत्येवावन्स्वा
दितिमनोरमाग्रन्थे यद्यपि यथासंख्यप्रवृत्तिदोषः संभवति तथाप्यान्महतः सन्महदित्यादिनि
र्देशैर्लिङ्गैर्नात्र यथासंख्यपरिभाषा प्रवर्तत इति शक्यते परिहर्तुमतो नोपन्यस्तः। दोषान्तरं
तु स्यादेव॥ ॥इत्यच्सन्धिः॥ स्तोः श्चुना श्चुः॥ ॥ यत्तु स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वमित्युक्त
म्। तद्सत्। णत्यन्तरस्य संभवे सौत्रपुंस्त्वस्यागतिकगतेरेवाश्रयणीयत्वात्॥ ॥ ष्टुना ष्टुः॥ यत्तु स्तोः १५
श्चोः श्चुष्टोः ष्टुरिति सुवचम्। न वत्तस्मिन्निति परिभाषोपस्थानं यावत्राईदेई ष इत्यादिना सिध्येत्। शा
त्। नपदान्ताट्टोरिति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानस्याभ्युपगमादित्याहुः। तन्न। न पदान्ताट्टोरिति

अयोगादौ चेत्यादौ ष्टुत्वानापत्तेः। न च लिङ्गसामा १

न्यनिषेधरूपलिङ्गस्य टवर्गशिरोतस्मिन्निति परिभाषाबाधेनाप्युपपत्तौ षकारांशे बाधकत्वानौचित्य
तः प्रकृतसूत्रविषयत्वा[illegible]वच्छेदेन तादृशपरिभाषाप्रवृत्तिविरहबोधकत्वमिति वाच्यम्। परि
भाषायाः सर्वथैवेहाप्रवृत्तौ तत्प्रापितस्य परत्वस्यैवाव्यवहितत्वस्याप्यनुपस्थितेर्मनु[illegible]री
काकुत्तैलमित्यादौ ष्टुत्वप्रसङ्गात्। न चेहाव्यवहितत्वस्य प्रापकं योगान्तरमस्ति। अथ यदं
शे बाधं विना लिङ्गमनुपपन्नं तदंशे बाध एव लिङ्गेन सिध्यति ननु सर्वात्मना सूत्रप्रवृ
त्तिबाध इति परत्वांशे एवेह बाध्यते। नाव्यवधानांश इति चेत्तर्हि टवर्गशकारपरत्वांशे एव बा
ध्यतां न तु षकारादिपरत्वांशे इति दूषित इत्यादौ ष्टुत्वाप्रसङ्गः॥ ॥शितुक्॥ यत्तु इदं प्रयोजनं
बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात्प्रत्याख्येयमिति गुरुग्रन्थमनूद्य तत्पाञ्चिकं त्रिपादीस्थे नान्तरङ्गे
[illegible] परिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुध्युपास्य इत्युदाहरणमस्त्वोन्नत्यासहविरुद्धं चेत्याहुः। तद्गुरू
णामाशयस्यानवबोधात्। तथा हि। कार्यकालतायां बहिरङ्गपरिभाषाया धुटोऽसिद्धत्वेन
णत्वनिषेधस्यानिष्पत्तेः हतया यथोद्देशतायां णत्वनिषेधो धुटः परादित्वे प्रयोजनमिति हि

व२

१० प्राचीनैर्वाच्यं तथा चैतत्प्रयोजनं पाणिनिकं न तु सार्वत्रिकमिति तेषामाकूतम्। इत्थं च प्राचीनैरुक्ते
20 प्रयोजने पाणिनिकतारूपस्य दोषस्य गुरुमिरमिहि तस्याः पाणिनिकत्वात्पाणिनिकमित्यभिधान
मसदेव। सुध्युपास्य इत्यत्र त्रिपादीस्थेन्तरङ्गे परिभाषेयं न प्रवर्तत इति तेषामुक्तिस्तु यथोद्दे
शपक्षावलम्बिनी॥ इह त्यागतार्थता न्निति पुनः कार्यकालपक्षाश्रयेति विरोधोद्भावनमप्यसं
गतमेव। हा हन्त महानयं द्रोहस्वादेकीयदुदासीनानां प्राचां ग्रन्थ आशयविशेषकल्पनेन स
मर्थ्यते न तु समर्थ्यते [illegible] च गुरूणामिति॥ ॥ ङमो ह्रस्वादचि॥ यत्तु ङम् प्रत्याहारः संज्ञायां वक्ष्य
ते स्त्रित्वं सामर्थ्यात्संज्ञिभिः संबध्यत इत्याहुः। तदसारम्। संज्ञायां स्त्रित्वस्याप्रसक्तेः। न ह्यत्र ङम्
शब्देन संज्ञाया ग्रहणस्य प्रसक्तिरस्ति। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। ङमु ङ इति हि समासोयम्।
ङमः परश्च ङुः यस्मिन्नसौ यं [illegible] मुदायो ङमुट् ङुट् णुट् नुट् इत्यस समुदायः समासार्थः। यद्वा ङमः
परः उट् ङमुट् स च ङुङा [illegible] ज्ञेयरूपः शब्दोर्थत्वात्प्रकृते विधीयते न तु ङमुट् शब्दः अर्थवाचेन
ङम्शब्दस्य निवृत्तेः। अन्यथा पूर्वैतु ताभ्यामेजितयन्नैकारवकारात्मकस्य समुदायस्य भाव्यत्वा २०

पत्तेः। इत्थं च उ॰उ आदिसमुदायस्याविधेयस्यैव टित्वं न तु उ॰म्शब्दस्ये[illegible]ति किमुच्यते संज्ञायां वक्तृ तं टि
त्वमिति किं[illegible]वोच्यते सामर्थ्यादिति चेत्। किं वा संज्ञा च उ॰म्शब्द आदिरन्त्येनेत्यनेन शास्त्रेण तस्यै
व संज्ञात्वेन बोधनात् न तु उ॰मुट् शब्दस्य स्वसंज्ञात्वेनाप्रसिद्धेः। टित्वं पुनरित्संज्ञक टकारावयव
कत्वं उ॰मुडिति समुदायस्य सति विधेयत्वे संभवति न उ॰म्शब्दरूपायाः संज्ञाया नापि उ॰ण नानां संज्ञिना
उ॰सूत्र मतो ग्रन्थोऽपि कौस्तुभमनोरमयोर्निरर्थकलन्हराणासापेन्क्ष्यारव्य एव। यदप्युच्यते सुगस्मी राइति
णपह्नोयो न स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति। तदप्यहृद्यम्। उ॰मुटः परविधित्वेन स्थानिवद्भा
वस्यैवाप्राप्तेः शङ्काया एवानुत्थानात्। न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षाश्रयेण
शङ्कोत्थानं वाच्यम्। तस्य पक्षस्य भवतैवानिष्टायां सेटीत्यत्र सेऊहरणाद्विङ्क्त्वो विकृतायाः
स्वीकारेण बहुलग्रहणादीनामिवानिष्टार्थं प्रवृत्तेः। अन्यथा क्वापि तत्त्व स्वीकारे निष्फल एव
स्यात्। हल्ङ्याब्भ्य इत्यादिलोपसंपादनाय भवतापि अत्र क्वाविकृतताया एव शरणीकरणीयत्वाच्च। तस्य पूर्व
त्रासिद्धत्वाभावा[illegible]त्। न च हल्ङ्यादिलोपाभावेऽपि सुगणित्यत्र संयोगान्तलोपेन निर्वाह इति वा
च्यम्। एवमपि विगर्ध्येत्यत्र ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशस्याल्लोपस्थानिवद्भावेनाप्रवृत्तौ तस्या एवा
श्रय[illegible]णीयत्वात्। यच्च बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमसंगतमिति गुरुग्रन्थे पाण्डित्यकत्वं दूषण

२१ ४

मुपन्यस्तं तत्तेषामाशयस्यानवबोधादित्युक्तमेव॥ ॥शर्परि विसर्जनीयः॥ यत्तु यदि तु शर्परि नेत्येवोच्ये
त तर्हि प्रकृते सत्त्वे निषिद्धे पि कुप्वोः ꣲकꣲपौ स्याताम्। वासः क्षौमम् अद्भिः प्सातमिति। विसर्जनीय
वचनात्तु विकारमात्रं बाध्यत इत्याहुः॥ तत्र विचार्यते। कुप्वोरिति योगे चकारे शर्परि इत्यत्र प्रक्रान्तो
विसर्जनीयः समुच्चीयते पक्षे प्राप्तसत्त्वबाधद्वारा विसर्जनीयश्रुत्यर्थम्। शर्परि नेति कृते तु विसर्जनीय
स्याप्रस्तुतत्वात् सन्निवृत्तेश्चादेशविधानपक्षे प्यपवादासिद्धत्वेनानुवाघतया आदेशाभ्यां सह स
मुच्चेयतायाश्च अनुपपत्तेः॥ निषेधविधानसामर्थ्यात्तस्यादेशाभावपक्षे स्वातन्त्र्यावगतिरिति चेत्तर्हि तत
सामर्थ्यादेव पक्षे सत्त्वमपि भवतीत्यर्थो प्यवगन्तुं शक्यत इति क्लिष्ट एवायं पन्थाः। तत्रैव विसर्जनीयग्र
हणे तु विशेषाभावात् पूर्वपक्षोत्थानमेव न संगच्छते। इत्थं पुनः पूर्वपक्षोत्थानं वक्तव्यम्। कुप्वोरिति
योगो विभज्यते। तत्र शर्परि इत्यतो नेति विसर्जनीयस्य स इति चानुवर्तते। तथा च कुप्वोः परयोर्विसर्ज
नीयस्य सो नेति प्रथमयोगस्यार्थः। ततश्च विसर्जनीयस्य कुप्वोः परयोः ꣲकꣲपौ भवत इति द्वितीय
योगस्य। इह च प्रथमयोगविहितनिषेधस्य नान्तरीयकत्वाभावबोधकचकारस्य च सामर्थ्यात् ꣲक २१
ꣲपयोर्विसर्जनीयश्रुत्या सह विकल्पः पर्यवस्यति। नित्यत्वे हि तयोरपवादत्वादेवोत्सर्गस्य निवृत्तौ
सिद्धायां सत्त्वनिषेधस्य व[illegible]नैरर्थक्यापत्तेः। समाधानं तु तर्हीत्यादि मनोरमायामेव। इदं पुनरि

शान्यदवसेयम्। विसर्जनीयस्यसोऽशर्परि। वाशरि कुप्वोः ≍क≍पौ विसर्जनीय इतिसूत्रवि
न्यासो विधेयः। कुप्वोरित्यत्र वाशर्परइत्यनुवर्तनीयम्। इत्थं च माज्ञाभावि वंवाक्य भाव
वंसकलेष्टसिद्धिश्च भवति। न च वाशरी त्यत्राप्यशर्परि इत्यनुव[illegible]त्तिः स्यादिति
वाच्यम्। सत्याम प्यनुवृत्तौ दोषस्यलस्य दौर्लभ्यात्। अस्तु वा मराट्क च्छुत्या कुप्वोरित्यत्रै
वतदनुवृत्तिः ननु सकारज विसर्जनीय के चेत तत्सूत्रीदारशे घुवासः न्क्रोममित्यादिषु
सत्वविसर्गयोरसिद्धत्वाज्झल्परसंयोगादिलोपो दुर्वारिः। न च शर्परइत्यस्य निरवका
शत्वम्। रुशब्दा प्रकृतिकविसर्गेषु प्रातः न्क्रीरं पुनः प्रातमित्यादिषु वहुसावकाशत्वात्
नापि संयोगादिलोपे संग्रहणात्तलोप इतिवाच्यम्। भाष्यकारैः संग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वे
नतन्मते समाधानस्यापेक्षि[illegible]तत्वादिति वेत्सु बुद्धिभिः समाधानस्य सुप्रापत्वात्॥ ॥ अर्थवत
यत्तु अधातुरिति किम्। अहन्। लोपो मा भूत्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासो
स्त्विति वाच्यम्। प्रत्ययलक्षणात्वेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधे न ज्ञापितत्वा पु५

इति स्वादिसन्धिः॥३

२२ तः। कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यादित्याहुः। तन्न। कार्यकालपक्ष इति विशेषणानि
रर्थकम्। व्यावर्त्याभावात्। न च यथोद्देशपक्षे प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव हन्शब्दस्य प्रातिपदिक
२२ नस्व-ग संज्ञा प्रवर्तमाना न शक्यते औत्तरकालिकेन प्रत्ययान्तपर्युदासेन निवर्तयितुमतस्तेना
हन्नित्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञां निवर्तयतः कार्यकालपक्ष एवाश्रयणे न यथोद्देश
पक्ष इति स एव व्यावर्त्य इति वाच्यम्। यथोद्देशतायामपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्राग प्रत्यया
न्तत्वरूपस्य विनाशोन्मुखतया प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्रवृत्तेः। अकृतव्यूहपरिभाषावि
रोधात्। न चैवं प्रातिपदिकसंज्ञाया निरवकाशत्वेन स्यात् सर्वत्र प्रत्ययस्यासन्नोत्पत्तिकत्वा
दिति वाच्यम्। तत्त्वामपि प्रत्ययस्योत्पत्तौ तस्याः सति लोपे तत्सहितस्यैव समुदायस्य प्रत्यया
न्ततया केवलप्रकृतिभागस्याप्रत्ययान्ततायाश्च विनाशोन्मुखत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञाया
निर्विषयात्। प्रत्ययस्य लोपे तु सति प्रकृतिभागस्यापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्ततायामेव नि २२
वर्तको न यथोद्देशतायाम्। तस्यां हि सा प्रत्ययोत्पत्तेः प्राग्भाविनरङ्गत्वात् प्रवृत्ता न शक्यते व

हिरङ्गाणिषेधेन निवर्तयितुमतः सएव पन्थो व्यावर्त्यः। नहि प्रत्यय[illegible] प्रतिषेधाश्रये प्रत्ययो
त्पत्तेः प्राक् प्रवर्तमाना प्रातिपदिकसंज्ञा कृतंव्रूहपरिभाषया शक्या निवर्तयितुम्। अप्रत्य
यान्तत्वस्य संज्ञायामनिमित्त[illegible]तया तस्य विनाशेऽनुवृत्त्वेपि न कृतिविरहात्। अत एवार्थवत्
सूत्रे सुलोपे च प्रत्ययलक्षणात्वादिति वार्तिकोदाहरणं राजेति प्रतीकमादाय तत्राप्यन्तरङ्गत्वा
त्पूर्वमिव प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा वहिरङ्गणिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति कैयटेनोक्त
मिति चेत्। उपजनिष्यमाणनिमित्तकोऽप्यपवाद उपसंजाते निमित्ते तकमप्युत्सर्गं बाधत इति न्या
येन यथोद्देशतायामपि संज्ञायानिषेधस्य संभवात्। न च निरवकाशापवाद विषया सोव
चोयुक्तिरिति वाच्यम्। नधातुलोपसूत्रगतेन तत्पुरुषपञ्चमे घृतइत्यत्र सर्वथैव निषेधशा
स्त्रप्रवृत्तिः स्यादिति निरुक्तन्यायमाश्रित्य प्रतिपादयता कैयटेनास्तु भाष्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः
किंवा। तत्र त्यकोस्तु भोक्तरीत्यैवाज्ञाप्यकृतंव्रूहपरिभाषया कृतमपि वेति परिभाषयाऽवा वि
शिष्टास्त्राप्रवृत्तिः प्रवृत्तत्वास्त्रनिवृत्तिर्वा सुकरा। इमं चार्थं भाष्यकारा अपि स्वयन्ति स्म।

या१५ पि२

कथमन्यथा कैयटेनोक्तोन्तरङ्गत्वादित्यादौ पाणिनिप्राप्त्येव परिहारेस [illegible] त्यपि न ङि संबुद्ध्योरि
तिज्ञापकानुसरणं तत्रतत्र भवन्तोपि विदधीरन्। इत्थंच प्राचुनां कैयटग्रन्थो शिथिल एव। न
चातुल्लोपसूत्रगततद्ग्रन्थविरोधात्। एतेन कार्यकालपक्षे इति न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापन विष
यं कार्यकालपक्षतायामेव न ङि संबुद्ध्योरित्यस्य वैयर्थ्यात् यथोद्देशतायां तु प्रत्ययोत्पत्ति
१३ 23 पूर्वकालप्रवृत्ते [illegible] व प्रातिपदिकसंज्ञाया निषेधस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकत्वानुपपत्तेरिति प्रत्यु
॥ क्तम्। यथोद्देशतायामपि संज्ञायां प्रवृत्तेरुपपादितत्वात् पक्षद्वयेपि ज्ञापकतायास्सूक्तते:।
एतेन राजेत्यादिसिद्धये न ङि संबुद्ध्योरिति ज्ञापकानुसरणं भाष्यमतमपि पक्षद्वये रमणीय
म्॥ ॥सरूपाणाम्॥ यत्तु एवं सूत्रादनुवृत्तस्य द्वन्द्वे इत्यस्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्यान
मपहाय कृत इति व्याख्याने सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्यनयोरापत्तेरित्याहुः १३
तन्न। द्वन्द्वे कृते सत्येकशेष इति पक्षे जसः शीभावस्य द्वन्द्वाव्यभिचारिजसः शीत्यत्रैव चवेति
वक्तव्ये विभाषा जसीति पृथग्योगकरणमनर्थकं सदेकशेषे समासकार्यं न प्रवर्तत इत्यस्या

१ ति त्वा२

प्यापादनमायातरमणीयम्। हलि सर्वेषामिति निर्देशाद्विज्ञादेकशेषविषये द्वन्द्वे वेति निषेधस्या
प्रवृत्तेऽपि नाद्य। आदेशप्रत्यययोः॥ ॥अत्रवदन्ति। एका पि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते। तेनादेशः
प्रत्यययावयवश्च यः सकार इ[illegible]। यदि त्वादेशावयवोऽस्त्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः स्या
दिति। स्यादेतत्। त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यत्र प्रक्रियालाघवाय वृत्पृथमेष वत्यादेशे विधातव्ये सव
तस्तस्य विधानमनर्थकं स्यादतस्तत्सामर्थ्यान्न षत्वं स्यादेवं च षष्ठीवैरूप्यकल्पनं निष्फलमे
वेति। तत्रेत्थं वक्तव्यम्। तिसृश्चाचन्द्रतारास्तीति त्यत्र षत्वस्यासिद्धत्वा[illegible] रुत्वस्य प्रवर्तनेन सकारस्य
कृतार्थतास्तु। न च रिलोपस्य स्थानिवद्भावेन तिसृादेशो दुर्लभो विभक्तिपरत्वाभावादिति
वाच्यम्। कौलुत्तं न स्थानिवदिति तन्निषेधात्। न चास्य काचित्कत्वेनाचाप्रवृत्तिः शक्या वक्तुम्
प्रवृत्तिस्यलानां मुनिभिरपरिगणितत्वात्। न चैवमपि तिसृादेशादन्तर[illegible]तया प्रथमं टि
लोपस्य [illegible]प्रवृत्तौ तस्य स्थानिवद्भावात्यादेशो दुर्लभ इति वाच्यम्। टेरपि [illegible]शब्दावय
वतया सत्यपि तल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे त्रिशब्दस्य विभक्तिपरत्वानपायात्। तिस्रादेशस्य स्वावि
धित्वेतस्मिन्[illegible]टिलोपस्य स्था निवत्त्वासंगतेश्च। न वास्तु तिसृादेशस्तथापि तस्य टिलो

पोदुर्लभः स्थानिनि टिलोपशास्त्रस्यप्रवृत्तत्वाद्वन्ध्येलन्तूणास्यसत्वप्रवृत्तेः प्रायशः स्वी
कारात्तस्यानि टिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वेतिवाच्यम्। [redacted]। [redacted]॥ तथा हि। नव यं तीरितिरूपं साध्विति ... न्तूमोऽपि तु सकारो
२४ द्वारस्तो नसामर्थ्यात्स्वत्वं वाध्यतामा होस्वित्स्थानि टिलोपस्यानिवत्त्वमिति विनिगमकाभा
२५ वम्। एतेन टिलोपस्य पुनः प्रवृत्तिरपि समर्थिता। न च कथं सामर्थ्यमसाधुशब्दसाधकं स्या
दितिवाच्यम्। लन्तूणावन्तुष्कतायां लन्तूण निष्पादितस्यैव साधुत्वेन तदानीं तीरित्य
स्मिन्नसाधुत्वग्राहकस्य मानान्तरस्याभावतारात्(षष्ठी) वेलन्तूणेपि तु सकारो द्वाररास्य
प्रकारप्राप्त्यनवकृद्धतयासामर्थ्याभावात्तित्स्थादेशे टिलोपादुर्घटइतितीरित्यस्यासाधु २४
त्वं सुग्रहम्। अतएवोररारपरइतिसूत्रे गतेभाष्ये रपरग्रहणं किमर्थमित्यान्दिप्य पेत्व ...से

त्वं रामसे
वामुष्वे
त्यत्रापि
निवर्तेत
इती एकु
ग्रह नि॥
णा
सार्थकिमे
वा॥३४

यत्तु इत्यको रितिकिमेरारामस्येत्यु रकाद्‌ कोमे। अत्र यद्यपि स्यादेशाकरणसामर्थ्यादेव नषत्वमन्यथा तु लोपेवाप
प्यादेशमेव कुर्यादिति परिहारः श क्य ते वक्तुं तथापि एकुग्रहणाभावे सकारकरणसामर्थ्यमित्रान्निवर्तमानं प
ये सामर्थ्यात् द्रु कि लोपस्य सर्वादिशत्वं स्यादित्याशयेन रीरि विधिषूपन्यासः कृतः। अतएव वचनमु
न इत्यत्र योगविभागाभावे रोरुकारस्येत्संज्ञा लोपौ न स्याताम्। रामइत्यादौ वनुनासिकान्तस्य
रोः श्रवणस्यापाद्यमानतयानुनासिकोच्चारणसामर्थ्यादिति ग्रन्थकृतां वाचोप्युपपद्यंते। सर्वादी
यत्त्व त्वको स्तु भो निरूपितम्। यदीह तदन्तविधिरिष्यते हि भाष्यविरोधः। तत्राहि संज्ञोपसर्जन
प्रतिषेधवार्तिकप्रत्याख्यानमुपक्रम्यार्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमाश्रित्यातिप्रसङ्गउद्धृ
तः सर्वनामार्थगतसंख्याकौ घाभिधायिनो ङेः स्मैस्यादित्यादिना उक्तरीत्या तदन्तविधे
सति तु अतिसर्वायेत्यादौ समुदायस्य सर्वनामतया अर्थद्वारकविभक्तियोगाश्रयणेपि
स्मायादिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति वैतत्सत्यम्। अतएवापरितोषाद्भाष्येथवा महतीयं संज्ञा कि
यत इति पक्षान्तरमुपन्यस्तमिति गृहाणेति तदसत्। निष्प्रयोजनकतदन्तविधिमाश्रित्य रमा
णीयेस्मिन्पक्षे परितोषराहित्यकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। नन्वपरमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्व
के इत्यादिषु तसिल्त्रल्कचः प्रयोजनं सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरिति वाच्यम्। त्रल्तसिल्वि

धावप्याङ्ः वि[illegible]धिषिविवार्थद्वारकाविभक्तिविशेषणाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेः। अक[illegible]त्वतिभवकानि
त्यादौसमुदायस्यासर्वनामत्वेप्यवयवाश्रयणेनप्रवर्तमानः कथंनामसमुदायस्यसर्वनाम
त्वेप्रयोजनंस्यात्समुदायस्यासर्वनामत्वेकः स्यादितिचेन्न। परमसर्वकेपरमभवकानित्यादाव
वयवीभूतसर्वनामार्थस्यैवप्राधान्यात् अतकुत्सादावकचि कृते गतार्थत्वात्समुदायात्
२५ 25 कस्याप्रवृत्तेः। अन्यथातवाप्यत्रसर्वनामद्व्याश्रयणेनाक[illegible]जूह्वयंस्यात्दपन्द्देस्मिन्नङ्ग[illegible]
धिकारतदन्तविधिरपिनसर्वनाम्नः स्माधित्यादौप्रवर्ततेसर्वनाम्नोविभक्तौवि[illegible]शेषणात्वे
नाङ्गविशेषणातयायेनविधिरि[illegible]त्यस्याप्रवृत्तेः। नवतदन्तविधौद्वन्द्वेचेतिज्ञापकं[illegible]। तस्या
वयवत्[illegible]र्वनामसंज्ञानिषेधार्थत्वात्। अन्यथावर्णाश्रमेतरेवर्णाश्रमेतराइत्यत्राकवि
कृतेद्वयेविभाषाजसीत्यस्याप्रवृत्त्यावयवसर्वनामसंज्ञाश्रयस्याकचोदुर्वारत्वापत्तेः। तथा २५
चाकज्झिन्नभवतीतिभाष्यविरोधः स्फुटएव। नवसमुदायोप्यर्थाश्रय इतिवाक्यशेषपूरणे
नभाष्योपपत्तिः। तस्यव्याख्यातृभिरनुक्तेः। नवप्रयोजनवार्तिकासंगतिः। पक्षान्तरेतत्संगतेः

५५।

नवाप्यङ्गाधिकार इत्यादिभाॅ[illegible]संगतेः स्थितत्वाच्चावयवनञ्द्वन्द्वे चेति समुदायसंज्ञानिषेधसा
मर्थ्यादवयवानां नाकजिति वाच्यम्। अङ्गाधिकारे तदन्तविधिप्राप्तस्य सुटो विहितविशे
षणद्वारा निवर्तनेन समुदायसंज्ञानिषेधस्य कृतार्थत्वात्। न च जसाधारकार्यभूयस
सामर्थ्यादिवावयवसर्वनामताश्रयोप्यकज् न भविष्यतीति वाच्यम्। अकङ्निषेध
स्य नवीनस्य ज्ञाप्यतापेक्षया द्वन्द्वे चेति ज्ञा[illegible]निषेधस्यावयववविषयताया एव ज्ञाप्यत्व
स्योचितत्वात्। ज्ञाप्यस्य तदन्तविधेः प्रयोजनाभावोपहतत्वे ज्ञापकत्वेन तवाभिमतस्य
द्वन्द्वे चेत्यस्यान्यविषय[illegible]ताया एव वक्तव्यत्वाच्च। किंबहुना भाष्यकारकल्पनेवेयमर्थद्वार
कविभक्तिविशेषणाश्रयणारूपा निष्प्रयोजकतदन्तविध्युपेक्षायां लिङ्गम्। यन्द्वेचास्मि
न्नतिसर्वादिशब्दावयवानां सर्वादीनां स[illegible]र्वनामसंज्ञास्त्येव। उपसर्जनप्रतिषेधान्ङ्का
रात्। न त्वतिसर्वादिसमुदायस्य तदन्तविधेरप्य[illegible]न ङ्गकारादतो लाघवं भवति। यदि तु प्र

योजनरहितोपि तदन्तविधिराश्रयणीय इत्याय हस्तथापि न भाष्यकारोक्तपक्षे प्रागुक्तदोषाव
काशः। तथाहि। अङ्गाधिकारे यदुक्तं गस्य मारणाविभक्तेः स्याद्भवतीति भाष्यकृता मुक्तिनी
शामात्रं न ज्ञापि वक्तव्यमित्यनेन वचनद्वयं कर्तव्यमापततीत्याशङ्क्य न वक्तव्यमित्यने
न तैरेवाशात्वस्य निरासात्। किन्तूपस्थितानां पदार्थानां विशेषणविशेष्यभावकार्यमनु
सारेण कल्पनीय इत्येतत्तात्पर्यकम्। एवं च स्मायादिविधौ सर्वनामभ्यस्त्यास सर्वादीनां
तदन्तानां च भवतु नाम कामम् उपस्थितिर्विभक्तिं तु स्वार्थान्वितसंख्याद्यभिधायकत्वद्वारा
शुद्ध सर्वादिभिरेव विशेषयिष्यामो न तदन्तैः विहितत्वद्वारा तु सर्वनामसंज्ञकसामा
न्येन कार्यसिद्ध्यर्थत्वाच्च। विशेषणविशेष्यभावस्य सामान्यविशेषभावेन सर्वनामभि
विभक्तेः सकृदन्वयो न मनागप्युद्गमा[illegible]वाहिता इत्थं चाभिसर्वनाम्नः सुडित्यादा २६
वकाराणां दङ्गात्परा सर्वनाम्नो विहिता सर्वाद्यर्थगतसंख्याद्यभिधायिनी या विभक्ति

रामादिरूपात्तस्या इत्यादिरर्थः संपद्यते। अस्मिंश्च वाक्यार्थे भवतीमित्यत्राति प्रसङ्गवारणाया
॥ घं विभक्तौ विशेषणम्। दक्षिणोत्तर एवर्णाणामित्यत्रत द्वारणाय द्वितीयम्। द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वा
द्यन्तत्वप्रयुक्तायाः अवयविनोपि सर्वनामसंज्ञायाः निषेधस्याभ्युपगतेः। अतिसर्वाणामित्यत्रा
४ तिव्याप्तिवारणाय तृतीयम्। पक्षेस्मिन्नुपसर्जनप्रतिषेधानङ्गीकारात्तदन्तविधेरङ्गीकाराच्चाति
सर्वादिसमुदायावयवानां सर्वादीनां तादृशसमुदायानां च सर्वनामसंज्ञास्त्येव। अतिसर्वप्रिय
इत्यादौ पुम्वद्भावस्तु तस्याङ्गिभूतस्य भागान्तरस्य परप्रत्ययान्यतरस्य प्रागुक्तरीत्या सर्वनाम
त्वनुपस्थापितयोः सर्वादितदन्तयोः शुद्धसर्वादिनेवार्थद्वारा विशेषणान्निरसनीयः। एव
मेवत्यलादिरपि गौणतायां निरसनीयः। आ सर्वनाम्न इत्यादावप्येवमेव विशेषणात् प्रत्ययवि
धौ तदन्तविधिप्रतिषेधे न हगृहशवतूनामभावाद्वान दोषः। एवं प्रत्ययधातूत्तरपदाश्रितेषु सर्वना
मकार्येषु तेषां तथैव विशेषणम्। स्वरस्तु तत्तत्समासस्वरवाध्य एवेति सर्वं सुस्थम्। कल्पनागौ

त१ न्ता

एवंनुपन्न्देऽस्मिन्नूषणंभवितुमर्हत्यएवापरितोषादप्यवेतिप[illegible]न्तरमितितुवक्तुंयुक्तम्।यस्मात्प्रस
र्जनस्यपाठात्प्रतिषेधोद्वन्द्वेचेत्यस्यावयवसर्वनामसंज्ञानिषेधकत्वंचेत्युभयमङ्गीक्रियतेनाङ्गीक्रिय
तेचसर्वनामसंज्ञायांतदन्तविधिस्तदापिनकश्चिद्दोषोलाघवंचभवति।पन्न्देवाऽस्मिंस्तस्मिन्नादि
विधिषुविभक्तेःसर्वनामभिःपरत्वद्वाराविशेषणात्तथाचशब्दशास्त्रोपनीतस्यशब्दस्येति
२७ सर्वादिपर्यायापञ्चम्यादिविभक्तिस्तदन्तात्तसिलादिःस्यादिति।वाक्यार्थेसर्वलभ्यप
27 रिग्रहः।श्राङ्गेषुसर्वनामविधि[illegible]ष्वङ्गाधिकारतदन्तविधिनासर्वनाम्नान्तलाभात्परमसर्व
स्मैपरमसर्वस्मादित्यादेःसिद्धिः।यथापरस्यपित्यदादीनामइत्यादौत्यदाद्यन्तलाभात्परम
सइत्यादेः।श्रीतिसर्वायाःतितदित्यादौतुसर्वत्र[illegible]गोणत्वात्माग्रात्प्रतिषेधेसतिअसर्वनाम
त्वात्त्यदादित्वाश्चनस्मायादेःप्रवृत्तिः।दन्निहिरोणाम्नरपूर्वाणामित्यत्रावयवानांद्वन्द्वेचेतिसर्व २७
नामसंज्ञानिषेधेनसर्वनाम्नान्ताङ्गाभावादेवनसुट्प्रसङ्गइतिनन्यायः।सर्वनामाकारान्तयो

वैयधिकरण्याश्रयः। अत इत्यनुवृत्तस्य सर्वनामविशेषणतया विग्रहे विशेषान्तरस्याश्रुतत्वात् प्रातिपदिकादेः
कल्पने गौरवात् प्रयोजनराहित्याच्चाकारान्तादित्यत्र तदन्तग्रहणानुपपत्तेश्च। एतेन तदन्तग्रहणमत्र वोध्यं द्वन्द्वे चेति ज्ञा
पकात् प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकवचनाच्च। तेन परमसर्वस्मै परमसर्वतः परमसर्वकि इत्यत्र समस्ता
त्त्रल्तसिलकचः सिध्यन्तीति कौस्तुभमनोरमासिद्धान्तकौमुदीषु निर्णीतं परास्तम्॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै। ङसि
ङ्योः स्मात्स्मिनौ। अथैतत्सूत्रद्वयवृत्तिकृभ्यामिसर्वनाम्न इति सूत्रकृत्तौ सर्वनाम्नो विहितविशेषणत्वं यत्प्रका
शितं तत्कस्य हेतोः इहापि तस्य विहितविशेषणतया आवश्यकत्वात्। न च द्वन्द्वान्ङेङसिङीनां दुर्लभतेति वाच्यम्।
सर्वस्य द्वन्द्वस्य विभाषयैकवद्भावात्। विभाषा वृन्दमृगेत्येकवद्भाववविकल्पेन पूर्वापराधरोत्तराय इति प्रयोगसाम्रा
ज्याच्चेति चेन्न। उपसर्जनप्रतिषेधेनैवानुस्मायादेरभावे सिद्धे स्मायादिविधौ विहितविशेषणस्यानावश्यकत्वा
त्। दन्द्वारोत्तरए वर्णामित्यत्रत्योपसर्जनानि षेधाप्रवृत्त्याङीकार तदन्तविधिविसिस्कृत स्यसु द्विधेः प्रवृत्तिं
वारयितुं विहितविशेषणमत्रैव सार्थकमिति स्त्र द्वयकृत्युल्लेखनमर्थवत्। उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्त इति। य
त्तु उभयेरूपाठस्तत्क जर्थः। कप्रत्यये वृत्तिविषयोऽयं द्वर्वाच्यः स्यात् तत्परकत्वस्य द्विवचनपरत्वाभावविशिष्टोभ
शब्दत्वव्यापकत्वात्। अकचि तु द्विवचनपरत्वाव्याहतेस्तदप्रसङ्ग इति वार्त्तिककृतामतमालम्ब्य कौस्तुभमनोरमा
सिद्धान्तकौमुदीषु केचित्पाठादुभशब्दं प्रत्यावक्षाणानां भाष्यकृतामुन्किं पर्यहार्षुः। तदसारम्। उभकाविति अत्रैका

कयोः संशयदशायां मकारत्वनिर्णयजननक्षमे हेतोः समुपन्यसनीये द्विवचनाव्यवहितपूर्ववर्तिनि एवोभशब्दस्य
साधुत्वं नान्यस्येत्यस्यार्थस्यानुभयवादिसंमते हेतुत्वेनानुपन्यसनीयत्वात्। स्वमात्रासिद्धस्य हेतोः परार्था
नुमानेनुपयोगात्। यो ह्युभकावित्यत्र कं ब्रूते नाकत्वं स कथं प्रागुक्तमर्थमुररीकुर्वीत। प्रत्युत क द्विवचनान्यतर
पूर्वस्यैवोभशब्दस्य साधुत्वमन्यथात्वपञ्चिशिष्टस्येत्येव ब्रूयात्। न च नित्यमिति योगविभागे नोभौ साम्यास
स्येति निर्देशरूपेण लिङ्गेन वास्यार्थस्य सति निर्णये ततः प्रकृतार्थसिद्धिरिति वाच्यम्॥ निर्देशस्यान्य
थानुपपत्तेरभावेनैतादृशार्थतात्पर्यकत्वे मानाभावात्। विभक्तियोगे च सूत्रानुपात्तमपि परेणाकृतिविषय
त्वमिवास्माभिरपि कातिरिक्तवृत्तितवृत्तिविषयत्वमेवेष्टसिद्ध्यर्थं शक्यते कल्पयितुम्। तस्मादुभका
२८ वित्यत्राकत्वनिर्णये सति वार्त्तिकोक्तव्यवस्थासिद्धिस्तादृशव्यवस्थासिद्धौ वाकत्वनिर्णय इति दुर्व्यवस्थै
28 वेयमिति भाष्यकाराणामाशयः। अत एवोक्तं क इदानीं काकयोर्विशेष इति। इदानीं कत्वान्यतरसंश
यसमये विशेषः अस्यार्थग्रणो धर्मो लिङ्गमिति यावत्। तेन को नामायमकजेवेत्यर्थस्यानुमापको हेतुर्ना
स्ति तत्वदुक्तस्यार्थे सिद्धत्वादित्यर्थः। इमं च हृद्गतमभियमविदुषोभयशब्दोयं द्विवचनटाब्विषय इत्यु
क्तमित्यादिना परेणानोदितेतदीयैव चसरणया समाहितस्वार्थिका इत्यादिना निर्भरस्तु नास्मिन्नर्थे किं २८
तु प्रागुक्त एवेति। किं च। द्वाविमावुभोभयशब्दौ वेकार्थौ कोष्टुक्रोष्टुशब्दौ यथा। तत्रैकविदेवकस्य विदामि

प्रा ३

धानशक्तेरुद्धासोन तु द्वयोः सम नियतत यो तिस्फुटी कर्तुं त्यज्वत्क्रोष्टुरित्यादि विधिरिवे नित्याभ यियो
गो नुमीयते। एवंमास्थिते द्विवचनपरताया भिव कप्रत्ययपरताया मपिपयघुभयशब्दस्य नास्त्यभिधा
नशक्तिस्तदा प्रत्ययविधानव्याजेनोभयश ब्दाभिधानशक्ति व्यवस्थापकस्य नित्याभि तिविभ
क्तयोगस्य कप्रत्ययातिरिक्तवृत्तित त्तिविषयत्वेन नियंत्रणां विधीय तां कल्पनायाः स्वाधीनत्वात्।
न चोभयशब्दस्य के परेनाभिधानशक्तिः शक्यते केनाप्यापादयितुम्। इयमेवव सरणिः क्वचित्त्वया
पि शरणीकरणीया। अन्यथावयवद्वा र व्याव य विवचनस्योभशब्दस्यापि द्विवचने परे प्रयोगापादनं
तवा विकित्स्यं स्यात्। तस्मादुभशब्दस्य सर्वादिषु वकजर्थेन्याभावो द्विवचनपराद्विषयत्वादुभयोन्यत्रे
ति वार्तिकवचनं कल्पना सिद्धार्थानुवादकं स प्रयोगविसंवादि कल्पनान्तरस्य न बाधकं भवितुम
र्हति। प्रत्युत वाच्यमेव पाठगौरवपरिहृतत्वादिति भाष्यकारीयं दर्शनम कुलमेव। अथ सर्वनामसंज्ञा
निमित्तका विषयः सर्वादिशब्दे नैव करिष्य न्ते। संज्ञोपसर्जनीभूतानां तु सर्वादितायाः एव निषेधः
कृतः। एवं द्वन्द्वो स्त्विति चेत्। उच्यते। असत्यां संज्ञायामुभयेरत्यन्नानन्तरङ्गानित्येव सर्वनामसंज्ञान
वैकल्पिकीति न स्याद्व्यवस्था। न वायवप्रत्ययान्तरमिति भाष्यकारमते तथापि संज्ञाकरणमफलमिति

२३ वाच्यम्। द्वन्द्वेपि पाठादेवं प्रतिषेधेद्वन्द्वाश्चेतरश्चानयोः समाहारे द्वन्द्वेतरदित्यस्यानापत्तेः। अदड्डः पाठनि
२१ मित्तत्वात्। सिद्धान्ते तु द्वन्द्वे संज्ञाया[illegible]निषेधेपि पाठनिमित्तस्य तस्याप्रत्यूहत्वात्। नन्वेवं द्वन्द्वेतर
योः समाहारोपसर्जनत्वात् पाठात्प्रतिषेध इति कथमदड्डः सिद्धान्तसंमतत्वम्। इतरेतरयोगे त्वेकवच
नस्याभावात्कथं तस्य प्राप्तिरिति चेत्। एवमपि यत्तदेतच्छब्दानामनुकरणपराणामप्रियतेदेतेभ्य इति ज्ञाप
कसिद्धस्य प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य प्रवृत्त्या सति त्यदाद्यत्वे द्वन्द्वेचेति सर्वनामसंज्ञानिषेधे चासि
द्धान्तसंमतात्सुडभावेनुटः प्रवृत्तिः स्यात् द्वन्द्वे पाठप्रतिषेधे त्यदाद्यत्वं वैकल्पिकेन न स्यात्। निर्देशसामर्थ्या
त्पाठप्रयुक्तेत्यदाद्यत्वे सुडपि तत्प्रयुक्तो न तु वारिशाप्यस्य संकोचे मानाभावात्। न हि सुडनुटू कृनिर्देशः
सूत्रगतो येन सुडभावः प्रमाणसिद्धः स्यादतः स्यादेव परमते सुट् क्रियमाणायां तु संज्ञायां द्वन्द्वे तस्या एव
निषेधे निषेधसूत्रसिद्ध एव सुडभाव इति यत्तदेतानामिति भवति। इदमेव च सर्वनामसंज्ञाकरणमत्र प्रमाण —
म्। द्वन्द्वेच॥ ॥यत्तु समुदायस्यैवेयं संज्ञा नावयवानामित्युक्तम्। तन्न। बाधकस्योक्तत्वात्। न च विधौ
क्रियाध्याहारगौरवमिति वाच्यम्। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यत्राकजापत्तेर्वारणेन गौरवस्य प्रा २८
माणिकत्वात्। यदपि निषेध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्चेत्युक्तम्। त

दपिशिथिलम्। गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायस्य प्रयोजने सत्यप्यप्रवृत्तौ निर्विषयत्वापत्तेः। न च दन्द्विरणेत्तरपू
र्वाणामित्यत्रावयवसंज्ञानिषेधे सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावो न स्यादिति वाच्यम्। दन्द्विरणपूर्वाय इ
त्यत्र पुंवद्भावार्थं यद्वृत्तिनिमित्तकः पुंवद्भावस्तद्वृत्तेः प्राक् सर्वनाम इति तद्व्याख्यानात्। इत्थं च त्वच्छब्द प्रवृ
त्तद्वन्द्वे त्वच्छब्दस्याकजभावोपि फलमवयवसंज्ञानिषेधस्याविषयान्तरस्योक्तत्वाच्च नाल्पविषयत्वं शास्त्र
स्येति। जरया जरसन्यतरस्याम्॥ ॥यत्तु पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वभाष्यविरुद्धमित्युक्तम्। तत्रेदं वक्तव्य
म्। यद्यपि नि जरसि न निर्जरसादीति भाष्यासंमतं तथापि सूत्रकारसंमतं भवत्येवेति शक्यते वक्तुम्। अन्य
था भाष्यकारोक्तरीत्यानादेशेनैव साम अस्य इनादेशं सूत्रकारो नाकरिष्यत्। तस्मादिनादेशकरणसाम
पूर्व२ र्थ्यादेव निर्जरसिनेत्यादिरूपं विप्रतिषेधश्च सूत्रकारेणोरीक्रियत इति विज्ञायते। कथं तर्हि भाष्यकारैरि
नातौ रिकारदीर्घौ प्रत्याख्यातौ रूपभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति चेत्त्वत्कपितृकादाविव रूपभेदेपि प्रत्या
ख्यानस्योपपत्तेः। न च भाष्यविरोधात्त्वत्कपितृकादिकमसाध्वेवेति वाच्यम्। पाणिन्यनुरक्तौ वैपरीत्य
स्यापि सुवचत्वेन साधुत्वस्यापि निगन्तुमशक्यत्वात्। यथोत्तरं मुनित्रयस्य प्रामाण्यमिति तु नोदासी
नायाः श्रुतेः स्मृतेर्वा वाक्यम्। इत्थं च मुनिवचनयोर्विरोधे मतभेदरूपे व्यवस्थोचिता। न त्वन्यतराप्र

मारायरूपेतिकेचित्सूत्रमात्रानुयायिनो भाष्यमननुरुन्धाना वृत्तिकृतो वर्णयन्तीति काशिकाकृतोक्तं तत्र किमुच्य
ते भाष्यविरुद्धमिति। अन्यत्र भवतेव तैरप्यत्र भाष्योक्तेः प्रौढिवादता यावन्नैशक्यत्वाच्च। सुब्र[illegible]स्तरायो
३० मित्यत्रानित्यत्वात्स्वरितस्य यतोकारस्य दण्पा स हैकादेशोन्तरंगत्वाद कारे स्वरिते सति तस्योमाङोश्चेति पररू
पेण स्वरितोदात्तयोरादेशान्तरतम्यादङीतः स्वरितश्चेकारो न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तु उदात्त इत्युदा
30 त्तस्यावकाश इति तस्यादितउदात्तमर्धह्रस्वमिति सूत्रे काण्ठोत्कर्षप्रयोजनपरस्य स्वरितो
दात्तार्थं वेति वार्तिकस्य व्याख्यायां भाष्यकारैरेकादेश उदात्ते नोदात्त इत्यत्रानुदात्तग्रहणा
नुवृत्तिं मन्यमानैरुक्तम्। भवतानुलब्धविशेषस्य प्रातिशाख्यवचनाभासस्य वा वष्टम्भे
नानुदात्तग्रहणानुवृत्तमखिलप्रामाणिकप्रावीणप्रसिद्धार्थमनङ्गीकुर्वता पररूपनिष्प
न्नस्यैवोदात्तत्वमाश्रित्य सुब्रह्मण्योमित्यत्र स्वरितोदात्तसंभावनैव वारिता। कुतो र्हि स्या
घः सिद्धः स्वरितः सुब्रह्मण्योमिति भाष्यग्रन्थ[illegible]श्च प्रौढिवाद दुरुक्त्या कलुषीकृतः ३०
शब्दकौस्तुभे। तदप्ययुक्तमेव। तथा हि। प्रातिशाख्यस्य तच्छाखाजातकतिपयशब्दानां
संस्कारार्थं प्रवृत्तस्य तन्त्रेवता[illegible]त्पर्यं तदधीने प्रामाण्यं वनान्यत्रेति निश्चितम्। वेदाङ्ग

व्याकरणेनावगतत्वात्तात्पर्यार्थे शब्दः प्रमाणमिति व्यवस्थितश्च। इमामेव व्यवस्थामाश्रित्य वेदगताम
हीनशब्दस्य व्युत्पत्तिमुपेक्षितवद्भिः पाणिनीयव्याकरणसिद्धे वाङ्गीकृतास्वरानुरोधाद्धीनो वा
प्रकरणा[illegible]दिष्वादि नामीमांसकैः। पाणिनीयस्य तु प्रातिशाख्यमात्रसंस्कृताकतिपयशब्दाति
रिक्तसकलवैदिकलौकिकशब्दप्रपञ्चसंस्कारे तात्पर्यं सर्वसंमतम्। केषां शब्दानां लौकिकानां वै
दिकानां वेति भाष्यवचनात्। एवं च विषयभेदेन तात्पर्यप्रामाण्ययोः सत्यां व्यवस्थायां वेदाङ्ग व्याख्या
नाय प्रवृत्तेन सकललक्ष्यतत्त्वज्ञानशालिना भगवता भाष्यकारेण निराणीति प्रयोजनानामेकादे
श उदात्ते नोदात्त इत्यत्रानु[illegible]दात्तानुवृत्तिं कथमिवान्यथा कर्तुमीशते। प्रातिशाख्यवचनानि।
न हि प्रयोजनम[illegible]न्निराणीयगुर्वीपदानुवृत्तिं भ्रमातारः प्रकाशयन्ति। प्रयोजनं च कन्यात्रह्रान्नेत्या
दावुदात्तश्रुतिः। न वा सा च प्रामाणिकीति वाच्यम्। अनुदात्तानुवृत्तिं प्रकाशयन्त्याप: सिद्धः स्वर इति
भाष्यकारगिर एव प्रमाणत्वात्। तस्याश्च प्रामाण्ये तु भाष्यकृतां वा[illegible]वां तत्र तत्र व्यवस्थां कुर्वाणो
भवाने वाप्रमाणवचनः स्यात्। नाप्यनुदात्तानुवृत्तौ लक्ष्यविसंवादो दूषणमित्यपि युक्तम्। ल
क्ष्याणां छान्द[illegible]सत्वेन दृष्टानुविधानतः समाध्युपपत्तेः। अन्यथा व्याकरणविरुद्धवेदगतस्वरदर्श
नेन व्याकरणगतस्वरविधीनामप्रामाण्यं स्यात्। तदित्थमनारतं भाष्यकार[illegible]वचनान्याकुली

३१ कुर्वाणो न भवतोद्धाव्यमानः परान्अति भाष्यवचनविरोधः पीनपाठीनमांसाशनमांसलेन पाश्चात्य
31 पौराणिकेनश्रोत्रपरम्परां प्रति विधीयमानो मीनाशनपापोपदेश इव केषांचेतसि चमत्कृतिमातनो
तीत्यलमधिकेन॥ ॥अड्वोपोनः॥ यत्र ङावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो यो न् तस्याका
रस्य लोपः स्यादिति सिद्धान्तकौमुदीमुक्तम्। यच्च मनोरमायां भस्येत्यनेनान्ङित्तः प्रत्ययविशेषो ङं चेति
द्वयमनो विशेषणमन् त्वकारस्येति व्याख्यातं तदुभयमसत्। अनो यजादिस्वादिव्यवहितपरकत्वस्य दु
र्लभत्वात्। अनुवादविशेषणे परिभाषाणामप्रवृत्तेः सिद्धान्तसंमतत्वात्। अत एवोदीचां मातः स्थान
इत्यत्र स्थानग्रहणं सार्थकम्। अत एव बोरण्प्रपर इत्यत्र स्थानेशब्दानुवृत्तिराकरे स्वीकृता विशदीकृता
च कैयटे। अन्यथा हि प्रत्य यस्यादिति सूत्रे आपीति ककारविशेषणतया व्याख्यावतां प्राचां मुन्ति
सुत्वेद्न्तोऽरवसरएव न स्यादित्यास्तां तावत्। तस्माद ङ्मनो विशेषणमन् चय जा घसर्वनाम
स्थानस्वादिप्रत्ययश्चेत्युभयमकारस्यैवेति वक्तव्यम्। वृत्तिश्चेत्थं निर्माणीया। अङ्गावयवो यो न् तस्यास
र्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽकारस्तस्य लोपः स्यादिति। अकारस्य च यजादिपरत्वं नकारव्यवधा ३१
नं विना न संभवतीति सामर्थ्यात्तन्मात्रमात्रे व्यवाये लोपः इष्टो न त्वधिकव्यवाये तेनानसा मनसाऽन
स्तन्स्रोत्यादौ न भवत्या घकारस्य लोपः। अत एव येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्व वो

युक्तिः संगच्छते। ष्वङः संप्रसारणमिति सूत्रगतं यजादिपरतयाऽनकारं विशेषयिष्यामो इति भाष्यं तु दिक्प्रद
र्शनपरतयानेतुं शक्यमिति नन्याय्यविरुद्धमर्थं समर्पयितुमुत्सहते। विभाषा ङिश्योः॥ ॥यत्त्वङ्गावयवे
इत्यादि ङिश्योः परत इत्यन्तमुक्तम्। तदप्यसत्। उक्तादिशा अनो सर्वनामस्थान यजादिस्वादिपरतायाः
अयोगात्। भसंज्ञान्हितत्रे सर्वनामस्थान इत्यादौ उपात्तयोर्ङिश्योश्च तस्मिन्निति परिभाषया असं
भवात् प्रवृत्तौ गौरवाच्च। असर्वनामस्थानेत्यादेरभेदे न ङिश्योर्विशेषणत्वे तु परिभाषायाः सकृदेव प्रवृ
त्तिरिति स्फुटमेव लाघवम्। नवङिश्योरसर्वनामस्थान इत्यादिविशेषणस्य वैयर्थ्यम् व्यभिचाराऽदि
तिवाच्यम्। तवानोपि तादृशविशेषणवैयर्थ्यस्य तुल्यत्वात् ङिश्योरित्यत्र भूमानिवारणं ममापि फलं तु
ल्यम्। अवढेः॥ ॥यत्तु अदिति तपरकरणं वृद्धाविद्याहावात्वे कृते स्त्रियां टाम्माभूदित्येतदर्थमिति क
न्मेजन्तसूत्रगतकैयटमनूद्य तपरग्रहणात् द्विटापासहदीर्घमा भूदा पत्स्याद्वेवलम्नूरान्दूयवायेमाना
वात्। अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणोवसंनिपातपरिभाषयाटाम्नेत्युक्तमित्यनो
नग्रन्थे न दूषयां चक्रुः। तत्र तावद्विवरणकारेणैव कैयटग्रन्थो मरिदृत्तमेव दूषणं दीक्षितैस्तं तत्स्पीक्षा
न्यस्वयमुद्भावितमिवन निरूपयितुमुचितम्। तथा वविवरणग्रन्थः शक्यते त्वत्र वक्तुम्। भवतु यपूस

३२ 32 वर्णदीर्घस्तु[illegible]तपरकरणानुमानदेवं हलन्तरूणद्वयं बाधितं न भविष्यतीति। अथ विवरणकारोक्त
मेव दूषणमपहत्य निरूपितं यथा तेरोक्तार्थपरिहरणस्य ग्रन्थकारपरम्परायातत्वादिति चेत्। तद
प्य[illegible] अनुद्वमेवा अससमुद्धावित्यादिनिर्देशोलिङ्गैस्तपरकरणस्य दीर्घप्राप्तिमूलीभूतरामित्तेरत्ति
फलकतायाएव दृढीकरणीयत्वात्। त्वदुक्तदिशा सवर्णदीर्घाभावमात्रफलकतायां तु प्रयो
गोनुपपन्न एव स्यात्। न च तपरफलनिर्णायकस्य निर्देशरूपलिङ्गान्तरस्यानुसरणीयत्वे तेनैव
तपरतायाः फलं साध्य[illegible]तां किं तपरत्वेनेति वाच्यम्। निर्देशरूपलिङ्गेन पाणिनिकृतयत्नान्तरस्य
गतार्थयितुमयुक्तत्वात्। अन्यथा भीस्म्योः कुर्वोरित्यादिनिर्देशैरेव यणां[illegible]रसिद्धे यणि विधेर्वैयर्थ्याप
त्तेः। षष्ठ्या आक्रोशे अत आदेरित्यादिनिर्देशैरतोरोरप्लुतादिति सूत्रगततपरकरणवैयर्थ्याप
त्तेश्च। यदपि हलन्तरूणद्वयबाधे मा[illegible] नाभावाद्धवनं तदापतितमेव। निर्देशरूपलिङ्गेन तपरकरण
स्य दीर्घमूलोच्छेदेन फलकत्वे निर्णीते दीर्घस्य प्राप्तेरेवाभावेन बाधकल्पनाया असङ्गतेः। हलङ्या
भ्यो दीर्घादिति॥ ॥ अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वात् सूत्र ३२
सूत्रेयाङ्संज्ञासंनिधानाभावात् खट्वशब्दं कौशाम्बिशब्दं वस्थानिवद्भावेनङ्यावन्तमादाय सुलोपः

स्यादिति दीर्घग्रहणं आपो विशेषणम्। न वात्र सुतिसिभिस्तन्त्रेपादङ्गस्य सान्निध्ये सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकत्वा
क्यार्थ तो विलम्बरणस्य प्राकुर्भवितो वा कदाचिदर्थस्यातिखट्व इत्यादौ प्रसक्तेरभावात् किं दीर्घग्रहणेनेति वाच्यम्
वहुश्रेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रकृतसूत्रेऽङ्गान्तोपस्थारमणीयत्वात्। अत एव हल्ङ्याब्भ्य इति वि
हितविशेषणमपि न युक्तम्। यासेत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्। न वात्र हलन्तात् विहितत्वेनेष्टसिद्धिः। प
स्सइत्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेरिति सूत्रकृतामाशयः। आपो ग्रहणे दीर्घ इत्यदीर्घस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधोऽङ्गा
वादेशस्य कर्तव्यो दीर्घग्रहणं सुलोपविधौ न कर्तव्यमिति तु वार्तिककाराः। गङ्गीयते गङ्गीरित्यत्र सुलोपा
पत्तेर्वारणाय ङी ई अ आ आविति प्रश्लेषनिर्देशेवश्याश्रयणायेदीर्घग्रहणमनर्थकमिति भाष्यकाराः। अ
त्रेदमवधेयम्। अततीत्यः उ प्रत्ययान्तः क्रियाशब्दः अतिखट्वस्य अः अतिखट्वः। एवं निष्कौशाम्बीः। अत्रस्था
निवद्भावकृतं आप्त्वं स्वाश्रयमात्वमीत्वं वाश्रित्य आयमानोतिप्रसङ्गो भाष्यरीत्या प्रश्लेषाश्रयणे तस्त्र
रत्यादीर्घग्रहणेपि दुर्वारः। वार्तिकरीत्या तु स्थानिवद्भावनिषेधाश्रयणे निष्कौशाम्बिरिति नास्ति तु
जोपप्रसङ्गः। अन्तराह्रस्वावस्थायां स्थानिवत्त्वनिषेधेन आप्त्वस्य सति विच्छेदे तिखट्वायेत्यत्रैव पश्यामः ज्ञा
नेपि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन तत्प्ररोहस्यायोगात्। न वातिखट्वायेत्यत्र तदादितदन्ताङ्गाङ्गभावादेव समाविः

पृ म १ १८२

नैव गादितो दोरणयोः शक्येष्टापत्तिरपि कर्तुम्। नव २

३२६ शक्याक्रिय इति वा। स्थानिवत्सूत्रगतवार्तिकपर्यालोचनायां वार्तिककारैरतिखद्वायेत्यत्र वार्तिकरीत्येव समा
33 धानमभ्युपगम्य तद्व्यस्यार्थस्यैव निर्णयात्। एवं वार्तिकविरोधे जाग्रति निषेधवार्तिकारम्भेपि एवोदाह
रणयोः स्वरतमनुबन्धश्रुतमाकारं मीकारं वादाय ग्राप्त्वानुसन्धानात्स्यादेव सुलोप इति वाच्यम्। एव
विषयस्य ड्यापोर्ल्क्षरिशकत्वेन ग्रहणानुपपत्तेः स्थानिवद्भावे तु सति तद्विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा
षाया अप्रवृत्तेर्लाक्षणिकत्वेपि स्यादेव ग्रहणम्। अथ पूर्वोक्तोदाहरणयोः सूत्रभाष्यकृतो मते सुलो
पो वार्तिककारमते तु तदभाव इति मतभेदेन व्यवस्था। स्त्व [illegible] ति चेन्नैवं स्थानिवत्सूत्रगतस्य न तर्हि
वक्तव्यं न वक्तव्यमित्यादेर्वार्तिकप्रत्याख्यानपरस्य भाष्यग्रन्थस्याकुलीभावप्रसङ्गात्। न हि रूपमे
देऽजाग्रति वचनं यत्पुनः प्रत्याख्यातुं सिद्धमित्यादयः शब्दा वा शक्यन्ते प्रयोक्तुम्। त्वत्कपितृकादौ तु मु
नेः पराभिमतलक्ष्योपम [illegible] र्थमेव प्रवृत्ततया युक्तं रूपभेदे सूत्रप्रत्याख्यानम्। न्चा [illegible] त्र सवर्ण
दीर्घस्य स्थानिवद्भावः सुलोपे कर्तव्ये वाच्यः। तस्याः पूर्वविधित्वात्। स्थानिभूतादग्रिमाद् वः पूर्वो यो ह्रस्वस्तस्मा
न्निमित्तादयं परस्या विधिरिति कल्पनानवसङ्गता। पूर्वस्यातिखद्वशब्दान्त्यस्य ह्रस्वेतयामतत्रयेपि सुलोपे प्रत्य २३
न्निमित्तत्वात्सवर्णदीर्घस्यैवं निमित्तत्वात्। तस्मात्सूत्रवार्तिककृतो मते गङ्गीरित्यत्रैव भाष्यकारमतेपि प्राप्ति

क्तोदाहरणयोरतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति चात्तम् । अत्र ब्रूमः । मतत्रयेपि प्रागुक्तोदाहरणयो र्नास्ति सुलोपः
। तत्र तावद्वार्तिककृतां मते यथा तत्र न भवति सुलोपस्तथोक्तं प्राक् । सूत्रकाराणां पुनरयमाश
यः । प्रश्लेषाश्रयणात् कुङ्गीरतिखट्व इत्यादौ सुलोपनिवारणं विधेयम् । नहि प्रश्लेषः सूत्र
कारै र्नाश्रयणीय इति राज्ञामाज्ञास्ति । इदानीं दीर्घग्रहणमतिरिच्यमानं दीर्घ एव यो
ङाप् पुनः कदापि ह्रस्वभावमन्वभूदिति नियमार्थकं संपद्यते । तेनातिखट्वा इत्यादावतिप्र
सङ्गनिवारणं भविष्यति । न च प्रश्लेषो भाष्यकारै र्वार्तिकस्य सूत्रगतदीर्घग्रहणस्य च प्रत्या
ख्यानाद्यो व्यवस्थित इति सूत्रकारैः कथमाश्रयितुं शक्यत इति वाच्यम् । प्रागुक्तरीत्या प्रश्लेषे
दीर्घग्रहणयोरपि सार्थकत्वेन दीर्घग्रहणं प्रतिपन्नः प्रश्लेषान्तरं भाष्यकाराणां तात्पर्यावधारणा
देकश्लेषेपि सूत्रकारतात्पर्यविषयता निर्विरोधत्वात् । एवं च न काचिदनुपपत्तिरिति । भाष्यकृतां त्विदं मा कू
तम् । एकेन प्रश्लेषेणाकारादिरूपैरेव योङाप् नान्यरूप इति नियमस्य लाभात् अतिखट्वः गङ्गीरित्यादा
वाकारेकाररूपमा[illegible]प[illegible]मा[illegible]ज्ञापनातिप्रसङ्गः । अपरेण च प्रश्लेषेण यो ङाप् न कदाप्याकारा
न्यरूपतामन्वभूदित्येवमर्थफलकस्य नियमाश्रयस्य लाभात् अतिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यत्र न दोषः ।

एवंचदीर्घग्रहणंगतार्थंभवतीति। नचात्रैकेनैवप्रश्लेषेणसर्वेष्टसिद्धिः शक्यासंपादयितुम्। ग
३४ ङ्गीरतिखट्वइतिवारणेनैवतस्यगतार्थत्वात्। नुचभाष्यग्रन्थस्वरसेनवाकारइकारस्थविश्लिष्यप्र
34 दर्शितोनतुद्वौद्वावितितदनभिप्रेतएवायमर्थइतिविवदितव्यम्। सवर्णदीर्घीभूतस्यैकस्यैवद्वि
रूपत्वात्। खट्वामतिक्रान्तास्त्री अतिखट्वाइत्यत्रपूर्वेणार्यापाह्रस्वत्वेनुभूतेपिसमासादुत्पन्ने
नद्वितीयेनतेनतस्यानुभूतत्वात्तमादायमतत्रयेपिसुलोपस्यसाम्राज्यम्। इदानींवार्तिकका
रेणांगङ्गीरित्यत्रदोषः परमवशिष्यते। सोपिसूत्रकारैरिवतैरपिप्रश्लेषस्याश्रयणादेवपरि
हरणीयः। नहितेरनुदृष्टिंतद्व्यस्वीकृतः शक्यतेवक्तुम्। नाज्झलावितिसूत्रगतस्यापिप्र
श्लेषस्यसूत्रकारादिस्वीकारवहिर्भावितेः। तदित्थम्। त्रयाणामपिमुनीनांलक्ष्यांशेनास्ति
विसंवादोलक्षणकल्पनासरण्यस्तुभिन्नाः। तत्रवार्तिककृतांवाक्यान्तरकल्पनागौरवमर्थलौ
शाभावः। सूत्रकृतांतुतदपेक्षयाशब्दार्थकल्पनायांलाघवमर्थांशेकाचिन्क्लिष्टता। भाष्यकृत
स्तुपरमलाघवमर्थांशेलेशाधिक्यमितिविवेकः। खट्वायाः अपनायीइतिविग्रहकृतेसमा ३४
सेसकलमुनिकल्पनैकवाक्यत्वाद्भवेदेवसुलोपः। मुनित्रयमतैक्यापतद्दोषोद्धरणाय च। म

योन्नीतस्य मार्गस्य न्नूम्यतां नन्वता वुधैः ॥ नन्वेवमपि प्रागुक्तादति खदूशादान्तिः दूवनेषु भाष्यकृतो
मते दोषराहित्येपि सूत्रकृन्मते या उदुवीरः । दीर्घग्रहणस्य तत्सूत्रमात्रस्त्तिलेन कृताया ह्रस्वव्यावृत्तेः
सुलोपमात्रविषयत्वादिति चेत् । नव हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति योगं विभज्य हलं वा संभवे ननि
रस्य ङ्याब्भ्यां यदुच्यते दीर्घाभावेन कदापि ह्रस्वाम्पामिति नियमात् । वहुनापि कइत्यादौ वदीर्घवि
स्थायामेव प्रत्ययस्यादिती त्वस्य विधानान्न दोषः । यदपि तस्मान्ङ्यापः सोरिति न्यासे न किंचि
द्वाधकं यदि तु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अप्रभातु ग्रहणेनैवोख्वा स्रदित्यादौ दीर्घा
भावसिद्धिस्तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति सूत्रमस्त्वित्युक्तम् । तदपि न । शक्नोतेः क्विपि शगित्यत्र
स्कोरि[illegible]तिकलोपापत्ते[illegible]ङ्यापः सोरिति न्यासे वाधकाभावात् । अथ शगेव नास्तीति भाष्यकृ
पिसु तोमतमिति चेत् । एवमपीः सुतूरित्यादौ सति संयोगान्तलोपापवादे संयोगादिलोपे सोरुत्वे च र्वोरु
पधायाइति दीर्घस्य गीर्वाणगुरुणापि दुरुपपादत्वात् । सुतूर्भ्यी गीः पूः पिपठीरित्यादौ तु सः स्या
= त् । न च संयोगादिलोपात्प्रागेव दीर्घः शक्यते कर्तुम् । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । अपवादविषये संयोगान्त
लोपस्याप्रवृत्तौ पदत्वप्रयुक्तस्य रुत्वस्य विरहे दीर्घप्रसक्तेश्च । सावपि पदं भवतीति पक्षे रुत्वस्य
प्रसक्तावपि रुत्वदीर्घयोः संयोगादिलोपं प्रत्यसिद्धतया[illegible]ति तस्मिन्पुन[illegible]स्तद्दोषस्य तादव

स्यात्। अपिच। नपुंसकलिङ्गानामिसुसन्तानां छदिंप्रभृतीनां करोत्यादौ परे इस्सुसोः सामर्थ्य इ
तिषत्वं न स्यात्। संयोगान्तलोपापवादे संयोगादिलोपे सति विभक्तिसकारघटितयोरिसुसोरन
र्थकत्वात्। अन्यथा त्वग्निः करोति वायुः करोतीत्यादौ षत्वापत्तेः। नपुंसकानितु षत्वस्य विषयः
। एतेन यदप्युच्यते यदितु वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्या
दौ दीर्घाभावः सिद्धस्तर्हि ह[illegible]ल्ङ्याप्भ्यः सोरिति सूत्रमस्त्विति तदपि परास्तम्। प्रागुक्तप्रयोजनैः
स्याप्यमानेन हल्ङ्याग्रहणेन वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकप्रत्याख्यानस्या[illegible] नपेक्षणात्। एतद्भर
णार्थवत्परिभाषया: प्रकारान्तरस्य वा षत्वविधानाश्रयणीयत्वात्। इत्थं च यदि वस्वादिषु दत्वमिति
वार्तिकं न प्रत्याख्यायते तथापि दोषाः सन्त्येवेति किमुच्यते यदि लित्यादिना उखास्रत्स्थाने दत्वासि
द्धौ संयोगादिलोपवारणं कठिनमिति वार्तिकप्रत्याख्यानमपि कष्टसाध्यमेव। अथ यदि वासः स्रोम
मित्यादौ संयोगादिलोप[illegible]वारणाय आश्रयणीयत्वे समाधिना प्रकृतेपि तद्वारणमित्युच्येत एवमपि श
गेवनास्तीति प्रायशो निरर्थक एव स्यात्। य[illegible]स्त्राख्यो॥ यत्तु द्विसंज्ञायामपि द्वर्णोतिति तदन्तं वासंज्ञीति
पक्षद्वयं बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षेऽसखीत्यस्य सखिभिन्नावय[illegible]व इत्यर्थो नतु सखिशब्दावयवं वर्जयि ३५
त्वेति। तेन सखिनेत्यादि निषिद्धमित्याहुः। तदेत[illegible]द्भाष्यभावनावैकल्यमूलम्। सखिशब्दावयवं वर्जी

यित्वे त्यस्यैवार्थस्य प्रामाणिकत्वेनातिसखिनेत्यादेरपशब्दत्वात्। तथाहि। यस्येति चेति सूत्रे इ
कारस्येति किमुदाहरणं सवर्णदीर्घेणैव सिद्धत्वादिति प्रश्ने सखीमतिक्रान्तो ऽतिसखिस्तस्मादतिस
खेरित्यत्र ङीप् सखिशब्दान्तेकारयोः कृतस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावादसखीति प्रतिषेधः स्यादि
ति भाष्यकारैस्समाधीयत। तत्र सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेत्यर्थ एव संगच्छते न तूक्तदुक्ते। इकार
स्य सख्यवयवत्वे ऽपि सखिभिन्नसमासस्याप्यवयवत्वाद्घिसंज्ञाया अनिवृत्तेः। इत्थं च कथमपि स
खिशब्दावयवं वर्जयित्वेति भाष्यसंमतो ऽर्थो निरस्यते कथं वातिसखिनेत्यादि भाष्यविरुद्धः प्रयोगो
निर्बाध इत्युच्यते। ननु तत्रत्यकैयटे पर्युदासे तु नायं दोष इत्युक्तत्वात् द्व्याधवरूपन्यायसमीन्दूणां घि
संज्ञासूत्रे ऽसखीति पर्युदास एव युक्तो न प्रसज्य निषेधो गौरवात्। एवं च न्यायविरोधात् प्रागुक्तो
ऽर्थो निरस्यते न्यासानुगृहीतार्थलीढत्वात् तिसखिनेति निर्बाधमुच्यते। प्रागुक्तो भाष्यग्रन्थस्तूक्त
न्यायविरोधादभ्युच्चयवाद एवेति न तद्विरोधो दूषणमिति चेत्। उच्यते। कुतो हेतोरभ्युच्चयवादत्वं [illegible]णां
सहस्रैर्वोच्यते। न्यायविरोधादिति चेत्। अननिवृत्त्यादावपि प्रतिषेधपरत्वाद्भाष्याख्यानस्यैव प्रौढिवा
दत्वापत्तेः। न चावसानपरां च्छिद्रत्वसिद्धये तदिति वाच्यम्। इहाप्यतिसखिनाऽसुसखिनेत्यादिवारणाय तदि

त्यस्य सुवचत्वात्। फलाभावान्न प्रसज्यनिषेधपरिहारमोपि तुन्यायविरोधादिति चेत् तुल्यमनयिचेत्यत्रापि
। महर्षिविवचनं त्वनविचेत्यत्रेवासखीत्यत्रापि प्रतिषेधस्यानुग्राहकं तस्मादार्षज्ञानगोचरीकृतासाधुत्वका
नामतिसखिनेत्यादिप्रयोगाणामसाधुत्वप्रदर्शनाय परमकारुणिको भगवान्भाष्यकारो [illegible] न्याये
ऽपि तमपि प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रिश्रियत्। न त्वप्रतार [illegible] केणान्यायविरोधात्प्रसज्यप्रतिषेधपरिहृत्यस्वप
मसाधुतयाप्रमिताः शब्दाः पर्युदासाश्रयेण मुज्यन्ते संग्रहीतुम्। अतिसखिनेत्यादिगतासाधुप्रमितेस्तु
भगवत्कृतायानुवन्यप्रसज्यनिषेधानुग्रहपर [illegible] तद्वाक्यमेव प्रमापकम्। इत्थं महर्षिवचनस्य शाक्यचि
यायंगतोक्तः प्रौढिवादतां प्रतिपादयेद्दृ तेसुसखिनेत्यादिशब्दानां सा [illegible] धुतां साक्षात्कुर्वतः सर्वज्ञाद्द
त्यन्तमज्ञादिति यत्किंविदेतत्। एतेन पर्युदासे तु नायं दोष इति कैयटोपि प्रत्युक्तः। पत्तु शेषो घ्यसखी
तिसूत्रे कैयटोक्तरीत्या पर्युदासमाश्रित्य शाहू को स्तु मे सुसखेरागच्छतीत्यादौ घिसंज्ञा भवत्येवेत्यु
क्तम्। तच्च तत्रैव वर्तावुक्तमित्यादिना वृत्तिग्रन्थमनूद्यातिसखेरागच्छतीत्यत्र सत्यप्यन्तव [illegible] त्वेसम
स्तस्य सखिशब्दादन्यत्वान्न पाया दित्यनेन ग्रन्थेन वृत्तिकारोक्तिदूषणव्याजेन भाष्यं दूषितं तत्कैयटो
क्तिदर्शनतातप्रमादादिति सुधीभिराकलनीयम्। किंच। पतिः समास एवेति सूत्रे शेषो घ्यसखि पती

त्येवास्तु समासस्य तु सखिपत्यन्तस्य शुद्धसखिपतिभिन्नत्वाद् घिसंज्ञेत्याशङ्क्य यथा सखिगृहे गृहसखा
यावित्यत्र पूर्वनिपातनियमस्तथा पतिगृहे इत्यत्र माभूदिति शब्दकौस्तुभे समाहितम्। तच्च सखिभिन्नस्यावय
व इति मनोरमागते नार्थकथने न सङ्गतितमां विरुद्धम्। सखिगृहे इत्यत्र सखिशब्दान्तस्येकारस्य शुद्धस
खिभिन्नसमासावयवत्वादिति सखिनेत्यादाविव तन्मते घिसंज्ञकत्वात्पूर्वनिपातानियमस्यानुपपत्तेः।
ननु इदुद्वर्णौ तदन्तं वा संज्ञीति पक्षद्वयमस्ति मनोरमाकारेणोक्तं तत्र तदन्तसंज्ञापक्षे सखिभिन्नमिकारो
कारान्तमिति वर्णसंज्ञापक्षे सखिभिन्नावयवौ यू इति वोद्देश्यदलार्थः संपद्यते। तत्र प्रथमपक्षाभिप्राये
णाकौस्तुभग्रन्थो निर्बाध एव। द्वन्द्वपूर्वपदस्य सखिशब्दस्य सखिभिन्नत्वाभावाद् घित्वविरहेण पूर्वनि
पातानियमस्योपपत्तेरिति चेन्मैवम्। प्रथमे उद्देश्यदलार्थे गृहसखायावित्यस्य साधुत्वं द्वितीये त्वसाधु
त्वमिति लक्ष्यविसंवादे तयोरर्थयोरन्यतरस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः। लक्ष्यविसंवादेऽपि सूत्रार्थयोः प्रामा
४ कथं णिकत्वं साधु विदभ्युपगम्यत इति वेदभ्युपगम्यते यदि तौ महर्षिणाभ्युपगतौ स्याताम्। इदं मम परिकल्पित
योस्तु लक्ष्यभेदेऽन्यतरस्याप्रामाणिकत्वमेव। ननु सखिभिन्नस्य वाक्यावयवत्वात्सखिनापद्यत इति
प्रयोगापत्तिरपि दोषो मनोरमायां कुतो नोद्भाव्यत इति चेन्न। पर्युदासे तद्भिन्नस्य तत्सदृशस्य प्रतीत्या प्रकृते
सखिभिन्नप्रातिपदिकावयवत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन दोषस्य शक्योद्धारत्वात्। तस्मादिति सख्ये त्वेन

न्३

पि४

३७ 37 त्रिंशच्छब्देन सह समासे भवितव्यं सरवीशब्दे न च समासे हृस्वे वसति द्विसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न वार्यते त्रेस्त्रयः। ननु त्रे
रपङि त्येव कुतो न सूत्रितम्। सूत्रकारार्धमात्रालाघवादिति चेन्मैवम्। अष्टात्रिंशत्परमत्रिंशच्छब्दात् आमि
क्वौ टिलोपणिलोपयोः लोपे अष्टशब्दात्परमत्रिशब्दात् आमि त्रयाणां परमत्रयाणामित्यस्यापत्तेः। न च णि
लोपस्य स्थानिवद्भावात् त्रयादेशो प्रवृत्ते दुर्लभ इति वाच्यम्। क्वौ लुप्तेन निषेधात्। न चास्य निषेधस्य क्वावित्य
त्वाद्यत्राप्रवृत्तिः शङ्क्या। इष्टस्य लोपप्रवृत्तौ वचनस्यानवकाशतापत्तेः। इष्टत्वज्ञानं तु प्रकृते त्रयो देवलिङ्गात्
अथ टिलोपस्य स्थानिवद्भावस्य निष्प्रत्यूहत्वाद् यङादेशः इकारस्यैव स्यादिति चेत्। टिलोपस्य स्थानिवत्त्वे ऽय
ङादेशस्यापूर्वविधित्वात् तस्मिन्नादेशस्याप्रवृत्तेः। एवं च त्रयादेशोपि कृते तस्मिन् टिलोपस्य स्थानिवद्भावउ
क्तहेतोः सति वा तस्मिन् संहितस्ये[illegible]वस्थानिन आदेशोप[illegible]पत्तेः। अथैवं रयङ् [illegible] देशः। त्रयाणामित्यत्रो १९
प्तिलोपे प्रागुक्तरीत्या अन्तरेफस्यादेशे सतीष्टसिद्धिरिति चेत्। नारोरीः कर्तव्ये रयङः स्थानिवत्त्वात्। न च पूर्वत्रा
सिद्धमिति चेत्। एवमपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया दुर्वारत्वात्। अतः पाणिनीयाशय एव ज्यायान्॥ ॥इत्यज
न्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥हन्तेर। यत्तु कुमतिचेति नित्यं णत्वमिह न्यायाप्यमित्युक्तं यदपि माधवमतप्रत्याख्यानाव
सरे कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वा[illegible]दिति। तच्च हीनसूत्रार्थनिबन्धनम्। संनिपातपरिभाषया कुमति चेत्यस्या ३०
निरस्तत्वात्। नकार[illegible]निमित्तकस्य हस्य तद्विघातत्वात्। न च तस्या अनित्यत्वादित्युक्तमिति वाच्यम्। इष्ट

देश ४

पि४ पुर्वोकू पे५ त्या६ ति५

राधं १ ५६

कारि[illegible]प्रवृत्तावनित्यत्वाश्रयेणानिष्टेरयुक्तत्वात् । अन्यथापरिभाषानिर्विषयैव स्यात् । यदप्युक्तम् । एकाजुत्तरेतिण
त्वम् । तदपि न । अह्नोपेदृते समुत्तरपदस्यैकाच्त्वाभावात् । न च पूर्वस्मादपि विधौ सः । तादृशस्य काचित्कताया अत्र परस्मि
न्निति सूत्रगते शब्दकौस्तुभे निराकृतत्वात् । न च क्वचिदित्युक्ते स्थले प्रकृतस्थलेस्याप्यन्तर्भा... व ...इति शेवादिरिहम् । यत्रस्या
न्निवद्भावेनेष्टसिद्धिस्तस्यैव स्थलस्य क्वचिदित्यनेन वाच्यत्वादन्यथा काचित्कत्वकल्पनानस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न वा वप ३
त्रणत्वमिष्टं तस्माच्छातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्ग इति कैयटोक्तिरेवरमणीया । पूर्वस्मादपीतिर्य स्थत्रप्रियाष्ट्र इति हर
दत्तोदाहृतं पुंस्त्वं न संभवतीति भावइत्याहुः । तन्न । तस्याः रौङित्यपवादस्य रषाभ्यामिति प्रतिपदोक्तणत्वविषयत्वेन पुं
५ स्त्वे णत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधस्यनिरवकाशत्वात् । न च रषाभ्यामित्यत्रापदान्तस्य मूर्धन्य इत्य
नुवर्त्य णत्वगृहणं प्रत्याख्यातं ... णानां भाष्यकृतां मते प्रतिपदोक्तणत्वं नास्त्येवेति पर्यवसितं णत्वमेव तस्य दोष इत्य
पवादस्यविषय इति वाच्यम् । अपवादस्यपर्यवसिते णत्वविषयेमाप्रसा... द्धीदित्येतदर्थ एव भगवता सूत्रकारेण स
त्वामि[illegible]षाभ्यामित्यत्र मूर्धन्यानुवृत्तेरणगृहणं कृतमित्यस्य हरदत्तेनैशक्यत्वात् । यथोत्तरमित्यप्रतिज्ञातुंसां प्र
तम् । तस्मात्कल्पितकादिवन्मतभेद एवात्रापि न्याय्ये सूत्रकारानुगुणहरदत्तोक्तिर्नात्यन्तमुपेक्ष्येति युक्तम् ।
यदपि कार्यिकालेस्यैव न्याय्यत्वादिति तदपि न । सामान्यतः शक्यतेवक्तुम् । सत्रन्यासानुगतत्वात् । यथोद्देशप
क्ष एवात्र न्याय्य इति वदन्तं परस्यापि स्थितुमशक्यत्वात् । भाष्यकारमत इति तु समुचितम् । यद्वा ... पक्षभेदे पृथक्त्वा
ख्यानासंभवेनेति तदप्यरमणीयम् । न बहुव्रीहावित्यादि तु मत्यपि तस्मिंस्तस्य बहुशो दर्शनात् । ॐ प्रथमयोरम्

वक्तुं ५

पद्र ३

पाद

म खं॰ यत्तु ॰ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण्या इति व्याख्येयं तत्र प्र
२८ थमाशब्दस्य प्रथमाद्वितीयासमुदायपरत्वे प्रथमयोरिति द्विवचनस्य शक्त्यर्थान्वितस्वार्थबोधक
३८ तया समुदाययोरित्यत्र वस्तुतः समुदाययुग्मरूपस्य प्रत्ययार्थापत्तिः ॥ ॰ एतादृशसमुदायं चादाय द्वित्वार्थे यत्तु
॰ इत्यस्य पृथक्पदत्वे तु वृत्तानन्वयापत्तेः ॥ अथ प्रथमाद्वितीययोः समुदायपदं निरूप्य प्रथमा ग्रन्थे समु
दायस्य द्वित्वं नेष्यमाणं तथा प्रत्येकाभिप्रायं प्रथमासमुदाये द्वितीयासमुदाये चेत्यर्थं कारि
तया वस्तुतः समुदाययुग्मरूपप्रतीतौ नानुपपत्तिरिति चेन्मैवं ॥ समुदायपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ प्रथमात्वं व
द्वित्वसमुदायौ प्रथमाशब्दस्य मुख्यत्वेन न तत्र गौण्या त्वानुपपत्तेश्च ॥ एकः प्रथमाशब्दः प्रथमायावा
चकोऽपरस्तु द्वितीयालक्षकस्तयोरेकशेषः इति तु ॰ इत्यस्य पृथक्पदतायां वक्तुं युक्तं ॥ पुष्पवत्सम
र्थाः ॰ षाश ॥ यत्तु शिश्चैवर्चा देशार्थं भ्रान्तथात्वादेः परस्येतिप्राप्त ॥ न चैवं यत्नेऽप्यादेशाप्रसङ्गे तेन
पन्वनिष्ठस्य स्थानित्वान्नचावयवस्यादेशोऽयुक्ता पिविभक्तेरनादेशात्तस्यैवेति वाच्यं सर्वे सर्वपदा ॥ २८
देशाः ॰ इति सिद्धान्तात् ॥ नरसंगतं ॥ योधृ ॰ घौतिः ॰ स्वपर्युदासे गौणापि तास्मिन्नयनाश्चसत्वा

पक्षनस्तत्ववैयर्थ्यं स्थितेनतन्मात्रमर्थ्या हादेः परस्येत्यस्यबाधेमत्यलोनयस्यान्वयद्वैतोपररूपे
चाशित्वंविनापिनवेत्यादि सिद्धेः इत्थंच शितस्यप्रयोजनमोनतरं वक्ष्यमाणपदार्थस्यपतत्का
र्येनहिषु पिपिष्टव मापारिभाषेत्युक्तंनत्रतद्विषयिपिणीत्यसंगानकर्मधारयामत्पुपोवकृत्री
है लब्धुत्वात्सर्वपीनीत्यादिषु पारिगणितेष्वेवमत्वर्थीयप्रहत्त्वे नेरसंगतेः नहिषयातद्धि
षयिकेतिनत्पुरुषाश्चयस्तित्तुनहिषयपिणीत्यापिक्षुहिविधेयेत्याग्रहस्तदानेनविषयिपिणीत्येती नि५
यातत्पुरुषोविधेयः । समस्यमानेड्यादौ यत्तु नन्वत्र विमृत्यायविरोधः । वचनग्रहणसाम
र्थ्यादेवनद्वाधा ता । अन्यथाद्वित्वे एकत्वेइत्येव याद्वित्वेएकत्वे चयाविमक्तिसत्स्यामि
तिव्याख्यानसंभवादित्याहुः । तन्न । इष्टार्थप्र कल्पाविषयेनग्रहणस्यार्थक्यात । व्याख्यान
स्यान्वभयथापिसंभवेनानि यकत्वात् । तस्मान्निशब्दंन निषेधेनन्यायस्यापूर्वनित्यत्वा
दिनिहेतुर्वक्तृमुचितं ॥ सामम आर्षं ॥ अत्राकमाहेशानन्तूर्वेयोंत्स्यप्रयाप्याशेषत्वाभावेन

नो२

म.वे. शेषे लोपश्चत्यस्या ग्रहणान्नावयवत्वं न तत्वप्रयुक्तस्य स्वतो विरहात्सामर्थ्यस्य द्विष्ठत्वविधीयमानस्याक्रमा
३६ देशो व्यपद्यत इति पूर्वपक्षः। अत्राहुः सामर्थ्य इति सूत्रे ग्रहणात् आक्रमस्य व्यामिवश्चावेन शान्तस्य
३७ स्वतो निवृत्त्यर्थं न त्वामो विशेषणार्थं ग्राम कालेतरः श्रमश्रीः संभवात् विशिष्टस्यैव
त्वानुपपत्तेः तेन सुष्वे साकम्नस्मे साकं मितिनभवतीति॥ अत्रेदं विचार्यते। सामर्थ्य इति सूत्रे
ग्रहणान्न स्वतो निवृत्त्या वर्ण्याक्रमो नुट्केन वार्यतां॥ अपवादस्य नित्यत्वादुत्सर्गस्य बुद्धा वित्यत्वेन व
हर्तेरो बित्वात्। न च देवदत्त हन्तृ हन न न्याये नायवादेन हन्ते पदत्तेरुत्सर्गस्तस्मिन्निहन्ते पिना स्य ५
नद्दष्टा वित्यादि सिद्धिरित्ती को गुणोद्दृद्धीः इति सूत्र शेष भाष्य के यत्योः प्रतिपादितं। एवं च सुट्
प्रसक्तिमात्र निरुक्तस्य नुट्स्तु न नित्यत्वा वपिन प्रवृत्तिरिति वाच्यं एवमप्यनित्यत्वाक्रमित्यादो स्य ३६
गोणानां यांस्तट श्रमक्रे स्वाभावात् ट प्रवृत्ते रश्रमस्य हत्वान नेह्याय वारः॥ स्वविषयेष्वुत्सर्गी

नु श्रे३

न ५

बाधितमीदृश्युपपद्गे रभावादुत्सर्गस्य निर्विषयाः। प्रसंगाद्या। अपि च। लेवदन्न हंत्वहृतमन्याये
नेस्याशियदुक्तं नदपि नक्षोदक्षमं नथा हि। अपवादेनोत्सर्गस्य बाधो नामापवादशास्त्रपर्या
लोचनयोत्सर्गशास्त्रस्य तद्विषयातिरिक्तविषयत्वकल्पनमुत्सर्गशास्त्रगतोद्देश्यतावच्
५४ छेदकोटावपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदनिवेशउनि यावत्। एवं सत्यप
वादस्य यत्र निवृत्तिः सउत्सर्गस्यैव विषयः संपन्न इति कथं तत्र न स्यात्स्यात प्रवृत्तिः। न मुक्त
स्वतन्त्र्यापइति विहितविशेषणात् प्रकृते च ह्रस्वादाभः परत्वेप्य विहितत्वात् दीर्घ इति चेन्नादेशा
एतां पूर्वा मित्यादेर्नुडूसंगाता निस्यत्वात् हेवनुटः प्रथमस्मि इयामनुमधि रेति पूर्वविप्रतिषे
धवैयर्थ्यापत्तौ भाष्यवार्त्तिकविरोधस्यस्पष्टत्वात् यो न स्मान्नुटं ग्रहाणि। एकमिंडुवीराग्नि
नवृमः सवनचेति हंडेशापि संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोरासिद्धत्वात् लोपः प्राप्ति परिनिष्ठा
नस्यैतिन्नकारस्य लोपे सहितन्याम सामान्यस्य मा भइति हृंद्रगार्भे नत्सु रूपं व्याख्याने ह्ह्न

सस्त्रा।

२

जू ३

मत्वं. ४० 40

हतां भाविनः स्तुइत्यनुद्यहतां भाविनोनुवादो निष्प्रयोजनः पर्थस्यात्। इत्थं च न कोपि दोषः। यद्वा प्रा
प इति स्तुइत्यनुवादा युष्मदस्मच्छब्दयोः सर्वनामत्वाकारान्तत्वानपेक्ष एव गौणानां यांशो पेक्षोपमा
भावेव स्तुद्विधिस्तुमीयतत्र श्वाम्प इति हृदुनाकारानुवादानस्तशमीरात्वविधिर्यथा। इत्थं चै
स्तुत्स हि न स्यैवाकमाद्देशो न केवलस्यापि। अयं च स्तुइ गौणाभ्यामाम् प्रवर्तमानः साम
थ्योद्गाविमं स्तुरं गौणाभ्यां च प्रवर्त्तमानो नुवं च निवर्तयति। गौणानां यां भाविनं स्तुयं निवर्त्यत
पिनार्थोपमानुमानिकः स्तुइ गौणानां यां स्तुरं च निवर्तयति तु समस्तमर्थ इति न शक्यं वक्तुं विनिग
मकाभावेन वैपरीत्यस्यापि स्तुवचनत्वात्। अयं च स्तुश्चानुमारीत्समाधिः। यदि च डें प्रथमयोरि
त्य पदहायडें प्रथमामौम्पिति विधीयते साम्याकमित्यत्राम् आकुडि तिचततहास्रामोमा है
शेत्यत्वोपेवमतिगौणानां यां केवलस्यतुटः प्रधाननायो स्तुइत्याप वादस्याकुडागमस एम ४०
ति निष्प्रत्यूहा रूपसिद्धिः। न च स्तुवेमाकुडिः केनमद्धि विषस्यामादेशः कुतोयस्याहिमिवा

म ३ नं १

५८

थं। आकुड्डिधानवै[illegible]र्ध्यापत्तेः। न च स्तुङ्गादिवारणेन नस्य चारितार्थ्यं। कुङ्गाद्यागमेनापि तद्वारण

संभवात्। नचैवमस्य प्रसंग इतिवाच्यं। अमादिशिनफलादितायाः परिहारात्। अमादेशविनायो

वीत्येन हि षष्ठयतया वे शेषलोपस्याप्रवृत्तौ वदेनत्वाभावादेत्वस्याप्रवृत्तेः। अनागमकानांमा

गमकाश्चादेशाइतिपक्षाश्रयणेन कुङ्गागमसमात्रेण सादेशतया यत्वाशङ्का मौशेषेलोपे सत्यदे

नत्वादेत्वमित्तु नवाच्यं। तस्यानिमित्तत्वेन ततः पूर्वमेत्वस्यासंगतेः। अकृतव्यूह परिभाषाविरो

धाद्वेति दिक्। एतेनमिवबहुवचनस्तुसाम आकमितिसूत्रे केचलोपाद्यानंतरेण निर्दिष्टः। तस्यश्च

कमिः स्यान्निवद्भावेनात्वात्सुस्तु इकत्वाद्यसाम इतिप्रवत्ते तेगौणत्वेत्तु पश्चमबहुत्वैवप

र्यवसानमिति परास्तं। एतावता पियत्ले नगोणतायां तुदोनिवारनेस्याकरणानापत्तुरा

शस्यादेशमाशंकायां गहलपरिभाषया प्रवेशेषेण च समाधानं युक्तं॥ ननु॥ यो वड्मीतिपद्

हासमात्रेण शेषलोपप्रवृत्त्या अकारांतत्वे सिद्धे अशादेशवैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्ता

म४

म.वे. स्थानी स्यादेशस्याश्रयत्वे। इत्थं शादेशस्य स्यादेशापवादतां मत्वेदं दूषितं॥ तदपि न॥ अपवादत्व
४१ देनयथाश्रुतयुक्तायाः शादेशसामर्थ्यप्रयुक्तायाः स्यादेशाप्रवृत्तेरेवतैर्विवक्षणात्॥ इति हल
५१ न्ताः पुंलिंगाः॥ स्त्रीलिंगाश्च॥ यत्तु वस्तुतः न लत्वसत्त्वे एवैनद् ऋक्चयः। एनं एनौ इत्यादि त्रुमस्य दीर्घत्वे
नत्रिंदकौ वे पिल्लुकानुमृत्वेपि नकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इति॥ तदयुक्तं नकारोच्चा
रणसामर्थ्यान्त्यदाद्यत्वमेव न भवतीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्॥ न च तुक्रूलएवार्थः
सामर्थ्यस्यास्य पद्यत्वमपि नियमः। युक्तिविरुद्धत्वात्॥ प्राचीनसकलग्रंथविरुद्धत्वाच्च॥ नन्वनेवं
सकृदुच्चारितुमेहितीयेकवचनेत्यदाद्यत्वाश्रवणान्नकारोच्चारणस्य श्रवणार्थतया सा
मर्थ्योपक्षयान्न त्यदाद्यत्वाभावस्यापकत्वेति वाच्यं त्यदाद्यत्वेनदादेशयोरुभयोरपि विधिभ
क्तिनिमित्तकत्वेन तुल्यकालत्वम् एकस्मिन्वाक्ये स्यादयप्रवृत्तिरित्यस्य सुवचत्वात्॥ विनिगमकाभाव ४१
भावेन नकारोच्चारणसामर्थ्यानाप्यस्य स्वा निर्णयात्॥ अहन्॥ यत्तु अहोभ्यामित्यादौ

रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्त्येन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुविधिः
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तं तत्रयुक्तं । मतिहि रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे तयोर्वैयर्थ्यापत्त्या
तत्सामर्थ्यान्नलोपो नेत्यस्य रमणीयत्वात् । नचह्नेन जोष्वेकदेशविकृतानन्यतयाक्ता
रत्वरुत्वयोरसत्त्वे हः त्वात्त्राति सामर्थ्यमिति वाच्यं । अहन्नित्यत्रनुमाहे द्वितीयेन कारनि
र्देशस्य नोन्न स्यात् इत्यर्थस्य व्याख्याने सामर्थ्यमिति वाच्यं । हैं सुप्तापाशाभ्यां सुन्योस्त्रिय
६ त्वर इत्यादौ रुत्वयोर्दीर्घत्वापत्तेः । नचाहन्शब्दस्योच्यमाने रुत्वरत्वे कथं नाम टचः स्यात् नोत्तर हम
१७ नवत्वारित्तिवाच्यम । समासान्तानाम्पुत्ररपदावयवतापाः प्रसिद्धत्वात् । तारागिविटस्य तत्त्वाः
प्रसक्तेस्तथा वैयर्थ्यवारणाय द्वा । अहस्तुवा पररस्मादे व्याख्यानमनोनेश्यकं एवमपि सत्त्वाद
स्ययेरोपाकावेन्तु यहीमेव । नचतत्त्रेपि नकारे एकदेशविकृतन्यायेन नोन्न एवाशङ्कावि
निशङ्कं वक्तुं । एकदेशविकृतन्यायस्य स्थानिवत्सूत्रोरगात्वेनानवधावितितत्वेष सा

म॰वं॰ साद्याद्यनुषंगात्।।यद्वाऽश्लोनऽहन्निति नस्यैवस्याऽनितन्याऽस्यानसामर्थ्य स्तातानवस
४२ त्तुहौनलोपस्यप्रतिषेधासन्नन्दत्वरत्वयोर्लिंगिभेदेनग्रहणेनिविधतमानाक्षिनिर्विषयत्वप्र
42 युक्तंसामर्थ्यमितिवाच्यम्।यन्त्र्यंचानयोःसंनुविधिस्मात्रविषयमात्रलकत्वेपर्यवसन्ने
हसांतितिसूत्रेणोवोपपन्नोगेःस्पीतिगुरुसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्त्यासामर्थ्यस्यवन्नलोपविधि
तत्वातानहिसंनुद्धिस्यतिरिक्तविषयेदत्वरत्वयोर्निरवकाशत्वंसंभवतिलोपेनस्यानि
नोपद्धतत्वात्संनुद्धौलुमायामनुविधितिविधिधीयमानरत्वेहलज्याद्विलुमायांरुत्वंभवि
ष्य(मि)तीत्येवनचानेदिविमुक्तोरत्वप्रसंगःशंकाःदत्वविधावविवरत्वविधावपिपदांतावा
धिकारात्तस्मात्सामर्थ्यमिलोपोनभविष्यतीतिचित्तेइत्थंचसूत्रावृत्त्यैगोरवंस्फु
टमेव॥इतिहलंतानपुंसकलिंगाः॥अव्ययानिच॥अथस्त्रीप्रत्ययाः॥भूस्नाचामह रम ४२
त्सवेति।यत्तुअमहदित्याद्यपिसमर्थमहाभूस्नशब्दोहिविशिष्टएवजात्यैनरेवस्त्रैनोतनचा
वयववस्यानर्थकतयाभ्रूदशादार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावादापःप्रसङ्गःएवनास्त्रीत्वाह्णुः१ x

महाभूतशब्दस्य पंकजादिशब्दवद्योगरूढतया भूतशब्दार्थसमवेतत्वस्य प्रत्ययेनिर्बाधत्वा
त्॥ अत्र हि महत्त्वविशिष्टाभिन्नभूतत्वविशिष्टाभिन्नाश्रमीरीति योगार्थरूढ्यर्थयोरन्वयप्रति
षत्तिर्गृहीतशक्तिकद्वयानां नवात्र योगार्थप्रतीतिर्नास्तीति वाच्यं गृहीतयोगार्थरूढ्यर्थयो
रन्वयप्रतिपत्तिर्गृहीतशक्तिकद्वयानां नवात्र योगार्थप्रतीतिर्नास्तीति वाच्यं गृहीतयोगमात्र
शक्तिकानां पंकजमित्यत्रापि योगार्थप्रतीतेरसिद्धेः॥ किमधिकमत्रावश्यम्॥ हि महाभूतश
ब्दस्य महत्त्वघटितमहर्षिवचनमेव योगे ज्ञेयमपि कं कथमन्यथा सर्वज्ञानिषेधमात्रज्ञाता
त्वं च प्रमाणासिद्धे योगार्थप्रतीत्यभावः कश्चित्को न योगशक्त्यभावं साधयितुं प्रभवतीति
स्पष्टमन्यत्प्रभावघटयुक्त्या चाहितिय तत्किं विरेतत्र॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य॥ यत्तु वस्तुतस्तु
त्यये किति सप्तमीनिर्देश एवोचितः पूर्वपदस्थं च स्तन्यज्जमिति वदन्ति तन्न॥ प्रत्यये कीत्ये येकी
त्वेनैव संभवतीति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्ये स्वीकारानौचित्यादिति तत्र तत्र स्वयमेवोपव

तप१ वि४

म·खं· ...तिने समानाधिकर... स्वीकारस्यन्याप्यत्वेच्छिनेयदिककारस्यविशेषणीत्वंस्यात्तदायास्मि
४३ न्विधिस्तदादावल्य इत्यादावितिपरिभाषे... कारो प्रत्ययइत्यर्थः स्यादेवंच श्लेषेत्यादावेवस्यान्नतु
43 म... विकेत्यादौ प्रत्ययस्य विशेषणीत्वं प्रत्यया... भिन्नककारस्याप्रसिद्धत्वादङ्गारोहपराइत्तमेवा
भिधानम्· इदंसूत्रेच षष्ठीतत्तस्याचानुपपद्यजीनाऽऽ इति विभक्तिपरिणामेन समानाधिकरणो व्यधि
करणो वानइतिपर्यवसन्नं विशेष्ये· तस्यापि विशेषणं समानाधिकरणं इति पदिकाऽऽदिति· तेनानुप
य५ सर्जनं वोद्दिष्टादित त्संबंधीयोन्तत्तदंता त्यानिपदिकोऽस्त्रि यांङीष्स्या... दित्यर्थः एवंचापि विशिष्टेत्यत्र न
दोषः अगणाऽनुपसर्जनत्वात ग्रथ्या... त्यन्तलु ग्रेन प्राप्ति... ति पदिकस्यानत्संबंध इत्तर्तृयाऽभावा
न नन्वप्रत्ययलक्षणेति विशेषविशेषणसुपगामानेऽन्यथा शिरा इत्यत्र वाधीरीत्यस्यन्त्रसंगात् अएव
पर्वचीमिइत्यत्र सालुमृहकोकारमा... ऽभित्यनङीबृष्ष्याणोर्थसंबंधस्य मेदाभेदसाधारणतयात्र त३
मुपगमादाणावौर्नीस्त्रिवाकार्थसंगतिः इत्यंवैकवाक्यतनेवमसन्नमासमंजस्योद्धानेकवाक्य रप४३

श्वे२ न४ त५

द्वि४ श्वे२ सा१ प४ गौ

म बे. मित्याद्युक्तिर्विचारणीयँ फलैव श्रोपोक्ता इति भाष्यो स्तु अनादिर्नाम कर्म विशेषसंगतानामेव
४४ नाम्प नत्व भेद संयोगे वीतिः इंश्वरणाम्र ब्रह्मा इति पदं छिन्नने तु गितिच एवं वंश्चादीनामा
कारीनां देशो भवति नुगागमे स्पर्श पर्यवसितः अत्र चेंड्आदीनामानुगागमेने केनैव सकलेष्वपि
दोषस्यास विधेयं य हृयं कल्पते नेन मर्मम हे विधिर्मानुगागम माचेनेति प्रतिशसंतरोपियघर्ते
न इति· तन व ब्रह्माणीति निर्दिष्टाति [redacted] नब्रह्मकारांनादेशनुगागमे मयीक्तिप
मागोपोरस्ति क्वचि ईषप्रयोग व्यतिरिक्तोयेनेमा न वेदाकृतिम मितिविशेषाणां गौरवं तस्मि
न्नधिक नयायुर्णविह मेव नार्थेनुगागम सहे कैदोषोस्ति पूर्वेनेतद्वारणोपि विधेय हृदृष्य सामर्थ्य
मुपस्तीयते इत्थं च ब्रह्माणमानयतीत्याहिं कल्पना सर्वाहिनी सर्वे तसांवेनो बन्निमनुरंज पि
तं प्रभवतीत्यमनोरमा सकलत्र नास्ति हि वैयाग्घ्रतीत्विपराह नावेत्या संतावन प्रक्रियाप्रकाशेपि
यच्छि आन्तकरणिपदं विभज्य त्येव पाठः आनुकाशिद्रे रनिवक्रकारस्तु प्रयत्नापिपलेत्वके सहितैर्वी तप ४४
हि महीधेधार श स्त्र्याकार देशापा नावाकारादेशनिधो माण संहारादिनिन सिद्धिर्भवतीय

नं०५८६ पत्र ४५ इसमे १० दूसरा ग्रा पत्र एक ज्यादा है सूचिमे
४४ चुरताली पत्र
दर्ज है इसमे ४५ है